

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YENİÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI**

**HOKAND HANLIĞI'NDA KIPÇAKLAR VE EMİR-İ LEŞKER
ALİMKUL**

Bazarbai ULUKBEK UULU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK

AĞUSTOS - 2023

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HOKAND HANLIĞI'NDA KIPÇAKLAR VE EMİR-İ
LEŞKER ALİMKUL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bazarbai ULUKBEK UULU

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yeniçağ Tarihi

“Bu tez 17/08/2023 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK	Başarılı
Prof. Dr. Haluk SELVİ	Başarılı
Doç. Dr. Murat ÖZKAN	Başarılı

ETİK BEYAN METNİ

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet

Hayır

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütölen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Bazarbai ULUKBEK UULU

17/08/2023

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: HOKAND HANLIĞI'NIN SİYASİ TARİHİ	4
1.1. Hokand Hanlığı Kurulmadan Önce Fergana Vadisi.....	4
1.2. Hanlığın Kuruluş Safhası.....	11
1.2.1. Hanlığın Kuruluşu ve Şahrûh Bey (1709-1721).....	11
1.2.2. Abdurrahim Bey Dönemi (1721-1733)	12
1.2.3. Abdülkerim Bey Dönemi (1733-1750)	14
1.2.4. İrdana Bey Dönemi (1751-1762).....	15
1.2.5. Narbuta Bey Dönemi (1763-1798).....	17
1.3. Hanlığın Gelişme Dönemi	19
1.3.1. Alim Han Dönemi (1798-1809)	19
1.3.2. Ömer Han Dönemi (1809-1822)	21
1.3.3. Muhammed Ali Han (Madali Han) Dönemi (1822-1842)	23
1.4. Hanlıktaki Duraklama ve İç İsyanlar Dönemi	28
1.4.1. Şirali Han Dönemi (1842-1845).....	28
1.4.2. Hüdayar Han'ın Birinci Dönemi (1845-1858)	33
1.4.3. Malla Han Dönemi (1858-1862)	37
1.4.4. Hüdayar Han'ın İkinci Dönemi (1862-1863).....	39
1.4.5. Sultan Seyyid Han Dönemi (1863-1865)	40
1.4.6. Hüdayar Han'ın Üçüncü Dönemi (1865-1876).....	42
BÖLÜM 2: HOKAND HANLIĞI'NDA KIPÇAKLAR	49
2.1. Kıpçak Etnik Adının Anlamı.....	49
2.2. Kıpçakların Tarih Sahnesine Çıkışı.....	50
2.3. Kıpçakların Fergana'ya Gelişi.....	52
2.4. Hanlığın Siyasi Hayatında Kıpçaklar	55
BÖLÜM 3: EMİR-İ LEŞKER ALİMKUL'UN SİYASİ KARIYERİ	60

3.1. Emir-i Leşker Alimkul'un Ailesi Hakkındaki Bilgiler.....	60
3.2. Emir-i Leşker Alimkul'un Siyasete Girmesi	61
3.3. Emir-i Leşker Alimkul'un Ruslara Karşı Mücadelesi	64
3.4. Emir-i Leşker Alimkul'un Doğu Türkistan'daki Özgürlük İçin Yapılan Mücadelelere Destek Vermesi.....	73
SONUÇ	77
KAYNAKÇA.....	80
EK	85
ÖZGEÇMİŞ	93

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.g.t.	: Adı Geçen Tez
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
No.	: Numara
S.	: Sayfa
Sy.	: Sayı
Yay.	: Yayınları

ÖZET

Başlık: Hokand Hanlığı'nda Kıpçaklar ve Emir-İ Leşker Alimkul

Yazar: Bazarbai ULUKBEK UULU

Danışman: Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK

Kabul Tarihi: 17/08/2023

Sayfa Sayısı: v (ön kısım) + 85 (ana kısım)
+ 8 (ek)

1842 yılında Buharalılar Hokand Hanlığı'nı işgal ederken Kıpçaklar ile Kırgızlar ittifak ederek Buharalıları Hokand Hanlığı sınırlarından kovmaya muvaffak olmuştur ve ülke yönetimine Şirali Han'ı getirmişlerdir. Böylece uzun yıllardır siyasi görevlerden kendi payını alamayan Kırgızlar ile Kıpçaklar tamamen ülke yönetimine el koymuşlardır. Ancak 1852 yılının sonu 1853 yılının başlarında Hüdayar Han'ın öncülüğündeki Sartlar Kıpçaklara ağır bir darbe vererek bu göçebe toplulukları ülke yönetiminden uzaklaştırmıştır. Nitekim Kıpçaklar 1858 yılından itibaren toparlanmaya başlamıştır ve 1863 yılında Emir-i Leşker Alimkul önderliğinde Hokand Hanlığı'nın yönetimine tekrar gelmişlerdir. Emir-i Leşker Alimkul iktidara geldikten sonra kendisinden önce yapılan yanlışlıklara yol vermemek için hanlığın bütün boy ve halklarına eşit davranmaya, düzeni bozulan hanlığı düzene sokmaya ve Rusların işgal girişimini durdurmaya çalışmıştır. Ancak Hokand Hanlığı'nı oluşturan göçebe, yarı göçebe ve yerleşik hayat tarzında yaşayan halklar arasında eskiden süre gelen rekabet ve mücadeleler Emir-i Leşker Alimkul'un planlarını engelleyen en büyük etken olmuştur. Emir-i Leşker Alimkul'un kendisi göçebe halk olan Kıpçaklardandı ve bu yüzden yerleşik hayat tarzındaki halkın tam (Sartların) desteğini alamamıştır. Sartların bir kısmı hatta Rus tehlikesine rağmen Kıpçakları hakimiyetten uzaklaştırmak adına Buhara'ya sığınan Hüdayar Han'ı tekrar Hanlık yönetimine getirmeyi amaçlamıştır. Diğer yandan göçebe toplum arasında da Emir-i Leşker Alimkul'un uyguladığı sert politika yüzünden muhalefete geçenler vardı. Halk arasındaki bu kutuplaşmalardan yararlanan Ruslar art arda Hokand Hanlığı'nın şehir ve kalelerini işgal etmeye devam etmiştir. 1865 yılının mayıs ayında meydana gelen Taşkent muharebesinde kendi halkının desteğini alamayan Emir-i Leşker Alimkul öldürülmüştür ve Taşkent şehri Rusların kontrolüne geçmiştir. Taşkent'in düşmesiyle Hokand Hanlığı Ruslara bağlı vasal devlete dönüşmüştür ve 1876 yılında tamamen yıkılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hokand Hanlığı, Emir-i Leşker Alimkul, Kırgızlar, Kıpçaklar, Rus İşgali

ABSTRACT

Title of Thesis: The Kipchaks and Amir-i Leshker Alimkul in the Khanate of Khoqand

Author of Thesis: Bazarbai ULUKBEK UULU

Supervisor: Prof. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK

Accepted Date: 17/08/2023

Number of Pages: v (pre text) + 85 (main body) + 8 (add)

In 1842, while the Bukharans occupied the Kokand Khanate, the Kipchaks and the Kyrgyz allied together, succeeded in expelling the Bukharans from the borders of the Kokand Khanate, and brought Shirali Khan to the administration of the country. Thus, the Kyrgyz and Kipchaks, who could not take their share of political duties for many years, completely seized the country's administration. However, at the end of 1852, at the beginning of 1853, the Sarts under the leadership of Hüdayar Khan gave a heavy blow to the Kipchaks and removed this nomadic tribe from the country's administration. As a matter of fact, the Kipchaks started to recover from 1858 and in 1863 they came back to the rule of the Kokand Khanate under the leadership of Amir-i Leshker Alimkul.

After Amir-i Leshker Alimkul came to the administration of the country, he tried to treat all tribes and peoples of the Khanate equally, to put the disordered khanate in order and to stop the invasion attempt of the Russians in order to avoid the mistakes made before him. However, the rivalry and struggles between the nomadic, semi-nomadic and sedentary peoples that make up the Khanate of Kokand were the biggest factor that hindered the plans of Amir-i Leşker Alimkul. Amir-i Leshker Alimkul himself was from the nomadic Kipchaks, and therefore he could not get the full (Sart) support of the people in the settled life style. Some of the Sarts, even despite the Russian danger, sought to bring Hüdayar Khan, who took refuge in Bukhara, to the rule of the Khanate, in order to keep the Kipchaks away from domination. On the other hand, among the nomadic society, there were those who went into opposition because of the harsh policy of Amir-i Leşker Alimkul. Taking advantage of these polarizations among the people, the Russians continued to occupy the cities and castles of the Kokand Khanate one after another. In the Battle of Tashkent, which took place in May 1865, Amir-i Leshker Alimkul, who could not get the support of his own people, was killed and the city of Tashkent was under the control of the Russians. With the fall of Tashkent, the Khanate of Kokand turned into a vassal state under the Russians and was completely destroyed in 1876.

Keywords: Kokand Khanate, Amir-i Lashkar Alimqul, Kyrgyz, Kipchaks, the Russian Invasion

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

XIX. asrın 60'lı yıllarında Hokand Hanlığı'nın iç ve dış siyasetinin belirleyicilerinden biri de Emir-i Leşker Alimkul'dur. O, devletini Rus işgalinden kurtarmaya, Hokand Hanlığı'nı oluşturan boy ve halkların kendi aralarındaki mücadelelerini durdurmaya ve düzeni bozulan devleti düzene sokmaya çalışmıştır. Nitekim halk arasındaki kutuplaşma ve rekabet onun bu planlarının gerçekleşmesinin önüne geçmiştir.

Araştırmanın Önemi

Hokand Hanlığı yöneticileri hanlığı oluşturan boy ve halklara hiçbir zaman eşit davranmamıştır. 1841 yılına kadar siyasi görevleri ağırlıklı olarak Sartlar üstlenmiştir ve bu konuda Kazak, Kırgız ve Kıpçaklar gibi hanlığın göçebe halkları sürekli dışlanmıştır. Bununla beraber devletin göçebe halklara uyguladığı vergi politikası yerleşik hayat tarzındaki halklara uygulanan politikalardan farklılık göstermekteydi. Hanların göçebe halklardan fazlasıyla vergi toplama çabaları nedeniyle onlar kendi aralarından çıkan Müslümankul ve Emir-i Leşker Alimkul gibi liderlerin öncülüğünde hak ve hukuklarını talep etmeye başlamışlardır. Ama maalesef Hokand Hanlığı döneminde kaleme alınan eserlerde Kazak, Kırgız ve ayrıca Kıpçakların kendi hak ve hukukları doğrultusunda verdikleri mücadeleleri fitne ve fesat olarak değerlendirilmiştir. Hanlıktaki hem siyasi hem de ekonomik krizlerin ana nedeni olarak yukarıda adı geçen göçebe halkların eylemleri gösterilmiştir.

Emir-i Leşker Alimkul vatanını Buharalıların işgalinden kurtarmış ve sürekli Türkistan'ın iç kısımlarına ilerleyen Rusları durdurmaya çalışmıştır. Ancak dış tehlikelere rağmen Hokand Hanlığı'nı oluşturan göçebe, yarı göçebe ve yerleşik hayat tarzındaki halk kendi aralarında hakimiyet için mücadeleye devam etmiştir. Emir-i Leşker Alimkul göçebe kökenli olduğu için yerleşik hayat tarzındaki halkın tam desteğini alamamıştır. Hokand Hanlığı Ruslar ile savaş halinde olmasına rağmen Sartların bir kısmı Kıpçakları hakimiyetten uzaklaştırmak adına Buhara'ya sığınan Hüdayar Han'ı tekrar hanlık yönetimine getirmenin peşinde olmuştur. Emir-i Leşker Alimkul bu zorluklara rağmen devlet düzenini sağlamak ve Rusları geri püskürtmek için mücadeleye devam etmiştir. Nitekim o 1865'te Taşkent Muharebesi sırasında hainler tarafından öldürülmüştür.

Yukarıda belirtilen problemler üzerinde Türkiye’de akademik çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Hokand Hanlığı’nın siyasi tarihi üzerindeki çalışmalarda bu konulara kısaca değinilmiş, ancak ayrıntılarına girilmemiştir. Bu boşluğu doldurmak adına mezkûr çalışma yapılarak okuyucuların nazarına sunulmuştur.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın temel amacı XIX. asrın 50. – 60. yıllarında Hokand Hanlığı’nın iç ve dış siyasetine yön veren, vatanını Rusya’nın işgalinden kurtarmaya çalışan Emir-i Leşker Alimkul’un siyasi yolculuğunu ve hayatını okuyuculara sunmaktır. Bununla beraber Kıpçakların Hokand Hanlığı’ndaki yerini öğrenmek ve incelemektir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırma yapılmadan önce Hokand Hanlığı ile ilgili literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Bulunan eserler önem sırasına göre (ana kaynak, ikincil kaynak) listelenmiştir. Hokand Hanlığı döneminde kaleme alınan eserler ile beraber SSCB ve 1991 yılında bağımsızlığına kavuşan Özbekistan ile Kırgızistan’da yayınlanan eserler tezi kaleme alırken yoğun şekilde kaynak olarak kullanılmıştır. Araştırma yöntemi olarak ise hem nitel hem de nicel yöntemlere başvurulmuştur.

Bu çalışmada ana kaynak olarak Emir-i Leşker Alimkul’a hizmet eden Muhammad Yunus Tayyib’in kaleme aldığı Tarih-i Alimkul-i Emirleşker eseri kullanılmıştır. Tayyib’in eserinin dışında Hokand Hanlığı döneminde kaleme alınan Avaz Muhammed Attar’ın Tarih-i Cihannumay, Mirza Alim Mahdûm Hacı’nın Tarih-i Turkistan, İshakhan Töre İbret’in Tarih-i Fergana, Ziyabiddin Maksım Mahzuni’nin Fergana Handarının Tarihi ve Mirza Alim ibn Mirza Rahim Taşkendî’nin Anseb es-Selatin ve Tevarih el-Havakin eserlerinden de yararlanılmıştır.

Çarlık Rusya dönemindeki kaynaklardan V. İ. Nalivkin’in Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva eserine sıklıkla başvurulmuştur. SSCB dönemindeki kaynaklardan yayınlandığı yıla göre sıralayacak olursak Dcamgerçinov’un Oçerki Politışeskoy İstorii Kirgizii XIX Veka eseri ile beraber Prisoedinenie Kirgizii k Rossii, İvanov’un Oçerki po İstorii Sredney Azii, Bartold’un Obşıye Rabotı po İstorii Sredney Azii/ Rabotı po İstorii Kavkaza i Vostoçnoy Evropı ve Soçineniya, Tom II, C. 2, Rabotı po Otdelnım Problemam İstorii Sredney Azii, Usenbaev’in Obşestvenno Ekonomiçeskiye

Otnoşeniya Kirgizov v Period Gospodstva Kokandskogo Hanstva, Nabiyev'in İz İstorii Kokandskogo Hanstva (Feodalnoye Hozyaystvo Hūdayar-Hana), Hasanov'un Narodniye Dvijeniya v Kirgizii v Period Kokandskogo Hanstva, Ploskih'in Kirgizı i Kokandskoe Hanstvo, Beysembiev'in Tarihi Şahruhi kak İstoriçeskiy İstoçnik ve Bababekov'un Narodniye Dvijeniya v Kokandskom Hanstve i ih Sosialno-Ekonomiçeskiye i Politiçeskiye Predposilki (XVIII-XIX VV.) eserleri ana kaynak niteliğinde kullanılmıştır. Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ın bağımsızlığına kavuştuğu 1991 yılından sonra yayınlanan Usenbaev'in Narodniye Dvijeniya Sredney Azii v XIX Veke (Po Materialam Kırgızstana), Bababekov'un İstoriya Kokanda, Sultanov'un Muhammad Salihhuca va Uning Tarihi Cadidayi Toşkand Asari, Babacanov'un Kokandskoe Hanstvo: Vlast, Politika, Religiya, Alimbaev'in Kokon Handığı cana Nüzüp Minbaşı, Beisembiev'in The life of A'limqul a Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia eseri ile Kokandskaya İstoriografiya: İssledovaniye po İstoçnikovedeniyu Sredney Azii XVIII-XIX Vekov gibi eserlere de başvurulmuştur.

BÖLÜM 1: HOKAND HANLIĞI'NIN SİYASİ TARİHİ

1.1. Hokand Hanlığı Kurulmadan Önce Fergana Vadisi

Hokand Hanlığı'nın hüküm sürdüğü Fergana Vadisi ve çevresi en eski zamanlardan bu yana çeşitli kavimlerin ikametgahı olmuştur. Yüzölçümü 23.000 km² olan Fergana Vadisi'nin etrafı dağlar ile çevirili olup bu dağlar düşman saldırılarından koruyan doğal savunma hattını oluşturmaktaydı. Buna ek olarak bölgenin toprakları çok verimliydi. Yukarıda saydığımız avantajlarından dolayı Fergana'ya Türk boyları ve diğer topluluklar sürekli göç etmişlerdir ve bu toprakları ele geçirmek için kendi aralarında mücadele etmişlerdir.¹

Fergana Vadisi ile ilgili ilk bilgiler Çin kaynaklarında geçmektedir. Fergana toponimi miladi VI. yüzyıla kadar Çin kaynaklarında etrafı dağlar ile çevrili anlamına gelen “Yüan” hiyeroglifi ile ifade edilmiştir. Ama başka devletler ile karıştırmamak için daha sonra “Yüan” hiyeroglifinin başına “Ta” (Büyük) eki eklenerek “Ta Yüan” olarak kayıtlarda geçmiştir.² Çinlilerin Fergana Vadisi'ne olan ilgisinin artmasına İpek Yolu olarak tarif edilen ticaret yollarının bu bölgeden geçmesi etki etmiştir. Çin'den başlayan İpek Yolu Fergana'dan geçip Şi (Çaç, Taşkent), Buhara ve Toharistan'a varmaktaydı.³ Fergana, Çin topraklarının steplere açılan kapısı olduğundan ve bölgenin ticari ve ekonomik avantajlarından dolayı Çinliler vadiye birçok sefer düzenlemişlerdir. MÖ 104 ve 101 yıllarında Çinlilerin Fergana'ya seferler düzenlediği bilinmektedir. Ama o seferlerin sonuçları hakkında tam bilgi günümüze ulaşmamıştır. Ama şu söylenebilir ki bu bölgedeki birkaç devlet Çin'e haraç vermek zorunda kalmıştır. Bu bölgenin ahalisinin çoğunluğu göçebe olduğundan hayvancılıkla uğraşmaktaydılar. At yetiştiriciliği çok gelişmişti. Bu yüzden bu bölge halkının Çin'e haracı safkan atlar ile ödediği düşünülmektedir.⁴

Çin kaynaklarındaki bilgilere göre V. yüzyılda Fergana yönetimi Fars kökenli bir hanedanın elinde idi. Ama Göktürkler ile yapılan savaşın sonucunda Fars kökenli

¹ M. Tagaev, *Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 22.

² Tagaev, *a.g.t.*, 2017, s. 22.

³ B. M. Babacanov, *Kokandskoe Hanstvo: Vlast, Politika, Religiya*, Tokyo; Taşkent 2010, s. 90.

⁴ İ. Türkmen, *XIX. Yüzyılda Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Nevşehir 2019, s. 14.

hanedanın yönetimi sona erdi ve 649'da Fergana Göktürk Devleti'ne dahil oldu. Bu dönemden itibaren bu bölgede Türk nüfusunun arttığı görülmektedir.⁵ VIII. yüzyıla gelince Türkistan ve onun içinde yer alan Fergana'ya da Arap saldırıları başladı. Arapların amacı bu bölgeye İslam dinini yaymaktı. Ama Türkistan ahalisi ilk başta İslam dinini benimsememiş ve Araplara karşı şiddetli bir şekilde direniş göstermişlerdir. Araplar, yerel halkın direnişine rağmen ileri harekâtını sürdürdü. Amaçlarına ulaşmak için 705 yılında Horasan'a Kuteybe Bin Müslim yeni general olarak gönderildi. Kuteybe Bin Müslim çok akıllı ve kurnazdı. O Soğd prensleri arasındaki rekabeti kullanmasını çok iyi bilmiş, onları birbirine düşürerek kısa sürede Maveraünnehir'in çeşitli bölgelerini işgal edebilmiştir. Kuteybe Bin Müslim 712 yılında Semerkand'ı ve ardından Fergana'yı işgal etti. Bunun üzerine Fergana prensi ülkesinden kaçıp Kuça'ya sığındı. 715 yılında Kuteybe Bin Müslim ölünce⁶ Çinlilerin yardımıyla Kuça'ya sığınan Fergana prensi ülkesini geri aldı. Böylece Fergana ve Seyhun Havzası Arapların elinden çıktı.⁷ Şunu da belirtmekte fayda var ki Çinlilerin desteğini almak Ferganalılar için pahalıya mâl olmuştur. Fergana geçici süreyle 757 yılına kadar iki defa Çin'e bağlanmak zorunda kaldı. O dönemde Fergana resmî olarak Çin'e bağlı olsa da pratikte o bağlılık sözdeydi. Yerel yöneticiler kendi kararlarını kendileri veriyordu.⁸

Araplardan korunmak için Ferganalılar Çin ile askerî ve siyasi iş birliği yapmak zorundaydı. Çünkü Mâverâünnehr ve çevresindeki yöneticiler kendi aralarında anlaşamıyor ve sık sık savaşıyorlardı. Araplar da aynen bu anlaşmazlıklardan yararlanarak yerel yöneticileri birbirlerine düşürerek sürekli yeni toprakları işgal ediyordu. Fergana'daki birkaç şehrin yöneticisi olan Türklerin Çiğil boyunun reisi Arslan Arapları durdurmak amacıyla Çin prensesi ile evlendi. Hatta kendi oğlunu 771 yılında Çin'e gönderip, Çin geleneklerini öğrenmesi için saray hizmetinde kalmasını imparatorundan rica etti.⁹ Bu arada Araplar da pes etmeden İslam propagandasına ve yeni topraklar işgal etmeye devam ediyordu. İşgal edilen bölgelerin halkı Araplara vergi veriyor ama İslamiyet'i kabul etmeyi reddediyordu. Araplar yerel halkın İslamiyet'i kabul

⁵ İ. Türkmen, *a.g.t.*, 2019, s. 16.

⁶ Kuteybe b. Müslim Fergana'da ölmüştür. Yerel halkın ifadesine göre onun mezarı günümüz Endicân vilayetinin Celalkuduk ilçesindedir. (A. N. Bernştam, *Drevnyaya Fergana: Naučno-populyarniy oçerk*, Taşkent 1951, s. 25).

⁷ Jean-Paul Roux, *Orta Asya; Tarih ve Uygarlık*, Çeviren: Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, 2001, s. 184.

⁸ Bernştam, *a.g.e.*, s. 25.

⁹ Bernştam, *a.g.e.*, s. 25.

etmesi için İslamiyet'e geçenleri vergiden muaf tutma kararı aldı. İslamiyet'e girenler ise kayıt altına alındı. Bunu duyanlar vergi vermemek için Müslüman olduğunu söylemeye başladı. Böylece Araplar Horasan, Mâverâünnehr ve diğer bölgelerde İslamiyet'i yaymayı başardı.¹⁰

İslam dininin Ferganalılar tarafından kabul görmesinin ardından bu bölge Sâ mâniler'in yönetimine geçti. Önceden olduğu gibi Sâ mâniler devrinde de Çin ile ticari ilişkiler Çaç (Taşkent vahası) ve Fergana Vadisi üzerinden gerçekleştiriliyordu. Bu yüzden Fergana Vadisi'nde üretim sektörü, özellikle seramik ve metal işletmeciliğinde artış olduğu görülmektedir.¹¹ Ağırlıklı olarak Fergana'nın güney bölgelerinde ve Soh'ta o dönemlerde madencilik endüstrisinin çok gelişmiş olduğunu tarihî kaynaklar ve arkeolojik kazılar da doğrulamaktadır. Örneğin Güney Fergana'da altın, gümüş, nişadır, asbest, demir, bakır, kurşun vb. çıkarılıyordu. Kuzey Fergana da madenlerden yoksun değildi. Ahsikent yakınlarında altın ve gümüş çıkarıldığı bilinmektedir. Fergana'da yapılan metal ürünleri özellikle silahlar hatta Bağdat'ta bile satılmaya başlamıştır.¹²

Doğu Türkistan'da kurulan ve daha sonra Mâverâünnehr bölgesine yayılmaya başlayan Karahanlı Devleti Sâ mâniler için büyük bir tehlike yaratmaktaydı. Karahanlı Devleti yöneticisi Buğra Han Harun ilk önce Fergana'nın kuzeyinde yer alan İsficab'ı (Sayram) işgal ederek 992'de Semerkand ve Buhara'ya kadar ilerledi. Mayıs ayında ise Karahanlılar Sâ mâniler'in başkentini ele geçirdi. 999 yılının Ekim ayında ise Karahanlılar Sogdiana'yı işgal edip tüm Mâverâünnehr'e hâkim oldu.¹³ Böylece Fergana Vadisi de Karahanlı Devleti'ne dahil edilmiş oldu. Karahanlılar devrinde de Fergana kendi ihtişamını yitirmedi. Fergana Vadisi'nde yer alan Ahsikent, Oş, Margilan ve Kuba gibi şehirlerde darphaneler kurulup para basılmaya başlandı. Ama 1130'lu yıllara gelince Karahanlı Devleti'nde iç karışıklıklar yaşanmaya başladı. Karluk ve Kanglı boyları Karahanlı hükümdarına isyan etti. Sıkışıp kalan Karahanlı hükümdarı Karahitaylar'dan¹⁴

¹⁰ Roux, *a.g.e.*, s. 188.

¹¹ Babacanov, *a.g.e.*, s. 91.

¹² Bernştam, *a.g.e.*, s. 29.

¹³ Roux, *a.g.e.*, s. 244-245.

¹⁴ Tunguz kökenli olan Hitaylar X. yüzyılın başında Büyük Okyanus'tan Baykal ve Tanrı Dağlarına kadar uzanan coğrafyada kendi imparatorluğunu kurmuşlardır. Bu imparatorluk Çin kaynaklarında Liao olarak zikredilmektedir. 1125 yılında diğer bir Tunguz kökenli halk Curçenler, Güney Çin'deki Sung hanedanıyla ittifak yaparak Hitay imparatorluğuna son verince Prens Yeh-lü Taşı'nın önderliğindeki Hitaylar Batıya yönelmişlerdir. (V. V. Bartold, *Orta Asya; Tarih ve Uygarlık*, Rusçadan çeviren D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 110-111).

yardımla isteyince bunu fırsat bilen Yeh-lü Taşı Karahanlı topraklarına gelerek Balasagun, Kaşgar, Beşbalık ve Hotan'ı işgal edip başkenti Balasagun olan Karahitay Devleti'ni kurdu.¹⁵ Karahanlılar zorlukla başkent Özgend ve Fergana Vadisi'nden oluşan küçük bir toprak parçasını Karahitaylardan koruyabildi. XIII. yüzyılın başlarında ise Karahitaylar Özgend şehrini de ele geçirmeye muvaffak oldu ve mezkûr şehirde Karahitay gürhan'ı¹⁶ hazinesini tutmaya başladı. 1210 yılında Özgend şehri, Cengiz Han'dan kaçarak Karahitaylara sığınan Küçlüğ¹⁷ tarafından işgal edilir. Ama Fergana'yı yönetmek Küçlüğ için kolay olmaz. Çünkü yerel yöneticiler ve halk Küçlüğ'e boyun eğmek yerine Harezmsahlar'a bağlanmayı tercih etmiştir.¹⁸

Küçlüğ, Nesturi dinine inanıyordu. Bu yüzden de işgal edilen bölgelerdeki Müslüman ahaliye kötü davranıyordu. Müslümanları dininden vazgeçip Nesturi ya da Budizm dinine geçmeye zorladığı da bilinmektedir. Küçlüğ'ün bu tutumuna Kaşgarlılar isyan etti. İsyancıları cezalandırmak için Küçlüğ kendi ordusunu Kaşgar'a gönderip şehri yerle bir etti.¹⁹ Küçlüğ'ün İslam karşıtı politikasından dolayı Fergana ahali Harezmsahlar'a bağlanmayı tercih etti. Ama Küçlüğ de Fergana'dan vaz geçmek niyetinde değildi. Harezmsahlar ile Fergana için savaşa giren Küçlük savaşı galip tamamladı. Ancak Harezmsah Muhammed İsficab, Şaş, Fergana ve Kasan halkını güney-batıya göç ettirerek o şehirler Küçlüğ'ün eline geçmemesini diye tahrip etme emrini verdi.²⁰

Harezmsah Muhammed ile Küçlüğ birbiriyle savaşmaya devam ederken Cengiz Han 1211'de Çin'e saldırdı. Reşidüddin'e göre 1213, Çin kaynaklarına göre 1215'te Cengiz Han Pekin'i işgal etti. Cengiz Han böylece doğu cepheye kendisine büyük tehlike olan Çin'i ortadan kaldırdıktan sonra artık fetih sırası batı cephesine gelmişti. Moğol İmparatorluğu'nun batı cephesindeki en kuvvetli ve zengin devlet Harezmsahlar idi. Cengiz Han, Harezmsahlar'a saldırmak için bir bahane aramaya başladı. Tam da o sırada

¹⁵ A. İsakov, *Kırgız Moğol İlişkileri (IX. XV. yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017, s. 43-44.

¹⁶ Karahitay yöneticileri "Gürhan" unvanını taşıyordu. Gürhan "hanlar hanı" anlamına geldiği söyleniyor. (V. V. Bartold, *a.g.e.*, s. 110-112).

¹⁷ Küçlük, Nayman yöneticisi Tayan Han'ın oğlu idi. Cengiz Han, Nayman devletini ortadan kaldırınca Küçlük 1208 yılında Karahitay Han'ının yanına sığınıp kızıyla evlenmişti. Ama Küçlük dağılmış Nayman boylarını bir araya getirince isyan girişimine başlar ve kısa sürede Karahitay ülkesini ele geçirir. (R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu; Atilla, Cengiz Han, Timur*, Çeviren Dr. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 266-267).

¹⁸ Bernştam, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁹ Roux, *a.g.e.*, s. 262; Grousset, *a.g.e.*, s. 268.

²⁰ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan Yayınları 1981, s. 455.

Otrar şehrinin yöneticisi İnalçık 450 (başka kaynaklarda 100 kişi olarak gösteriliyor) kişiden oluşan Moğol tüccarlarını casuslukta suçlayarak öldürttü ve mallarını müsadere etti. Cengiz Han, Harezmsah Muhammed'e elçi göndererek İnalçık'ı kendisine teslim edilmesini istedi. Ama Harezmsah Muhammed bu talebe ret cevabı verdi. Böylece Cengiz Han'ın Harezmsah ülkesine saldırmaya bahane bulmuş oldu. Ama Harezmsahlar'a saldırmadan önce Moğollar Küçlüg'ü ortadan kaldırmaları lazımdı. Cengiz Han bu amaçta Cebe Noyan komutasındaki 20.000 Moğol askerini Küçlüg'ün üzerine gönderdi. Moğolları Küçlüg'den zulüm gören Müslüman ahali sevinçle karşıladı. Çünkü Cebe Noyan herkesin atasının dinini yaşama hakkına sahip olduğunu açıklamıştı. Bu yüzden Küçlüg'ün yönetimindeki Müslümanlar ayaklanarak Moğollara yardım etti. Harezmsah Muhammed yıllarca baş edemeyen Küçlüg'ü Moğollar hiç zorlanmadan 1218'de Sarıgöl'de yakalayıp öldürdü.²¹

1219-1224 yılları arasında Moğollar Harezmsahlar'ın Otrar, Benakent, Hocent, Buhara, Semerkand, Urgenç gibi büyük şehirlerini işgal edip, Türkistan ve Harezm bölgesini Moğol İmparatorluğuna bağladı. Fergana Vadisine gelecek olursak Kasan ve Ahsikent yöneticisi İsmail savaştan Moğol komutanı Cebe Noyan'a teslim oldu. Bu için Moğollar İsmail'in yönetimindeki şehirlere dokunmadı ve onu Mâverâünnehr bölgesini iyi bilen birisi olarak kendilerine yol gösteren rehber yaptı.²²

Cengiz Han ölümünden önce Moğol İmparatorluğu'nu oğulları arasında pay ederken Kaşgar, Yedisu ve Mâverâünnehr bölgeleri Çağatay'ın payına düşmüştü. Ama Fergana vadisi başta olmak üzere Mâverâünnehr bölgesinin büyük bir kısmını Çağatay değil de Mahmut Yalavaç yönetiyordu. O 1239 yılında Çin'e yönetici olarak gönderildiğinde yerine oğlu Mesud Yalavaç Türkistan ve Mâverâünnehr'in yönetimine getirildi. Tarihçilerin yazdıklarına göre Moğol istilası sırasında yakılıp yıkılmış Türkistan şehirleri Mahmud ve Mesud Yalavaçlar döneminde yeniden inşa edilmeye başlamıştır. Örneğin Cuveynî, Mesud Yalavaç zamanında Buhara'da inşa edilen binaları mükemmel olarak niteler ve över.²³

XIII. asrın altmışıncı yılları Büyük Moğol İmparatorluğu parçalanmaya başlayınca İli nehrinin güneydoğu bölgelerinden Amuderya nehrine kadar alanda Çağatay Devleti

²¹ Grousset, *a.g.e.*, s. 268.

²² Bernştam, *a.g.e.* 1951, s. 40.

²³ Barthold, *a.g.e.* 1981, s. 587-588.

meydana geldi. Çağatay Devleti'nde merkezi yönetim 1315'li yıllardan itibaren zayıflamaya başlarken Türk ve Moğol boyları yavaş yavaş toparlanarak kendi yaşadıkları topraklarda bağımsız hareket etmeye başladı. Örneğin Fergana'nın Hokand şehri etrafında yaşayan Celayirler merkezi yönetimin zayıflamasından yararlanarak bu bölgenin yönetimini ele geçirmiş durumdaydı.²⁴

Çağatay Devleti'nde merkezi yönetim tamamen elden giderken devletin Doğu kesimi Moğolistan, Batı kesimi Mâverâünnehr olarak ikiye ayrılır. Buna rağmen o iki devlette istikrar sağlanmadı. İç savaşlar devam etti. Mâverâünnehr'deki iç savaşları 1370 yılında Timur kazanarak kendi devletini kurdu. İlk önce devletin sınırlarını etraftaki bölgelerin hesabından genişleten Timur daha sonra Avrupa kapılarına kadar dayandırdı. Ama maalesef Timur'un ölümünün ardından hemen taht kavgaları başladı. Herat'ta bulunan veliaht Pirmuhammed'in başkent Semerkand'a gelmesini beklemeden Timur'un diğer torunu Halil Sultan tahta çıktı. Böylece Timur'un devletinde iç karışıklıklar başlayıp merkezi yönetim zayıfladı. Timur'un en küçük oğlu Şahrûh Mirza bu duruma müdahale etmek zorunda kaldı ve Halil'i tahtan indirip yerine geçti. 1409 yılında Şahrûh Mirza Semerkand'ın yönetimini oğlu Ulugbek'e, Belh'in yönetimini diğer oğlu İbrahim'e, Hisar'ın yönetimini Muhammed Cihangir'e, Fergana yönetimini Ömer Şeyh'in oğlu Ahmed'e bırakarak kendisi ise Herat'a döndü.²⁵

Şahrûh Mirza tahta geçtikten sonra da Timurîler arasındaki kavgalar durmadan devam etti. Örneğin 1413 yılında Şahrûh ile İskender arasında savaş başladı. O sırada Şahrûh'un oğlu Ulugbeg askerî konularda istişare edilecek konular var olduğunu Fergana yöneticisi Ahmed'e ileterek Semerkand'a gelmesini istedi. Ama Ahmed kendisine bir kötülük yapılabileceğinden korktuğu için Semerkand'a gelmeyi reddetti. Olumsuz cevap alan Ulugbek Fergana'ya elçi gönderdi ve Ahmed ile müzakere masasına oturdu. Yapılan müzakereler sonucunda Ahmed Semerkand'a büyük oğlunu rehine olarak göndermeyi kabul etti. Nitekim Ahmed sözünü yerine getirmeyince Ulugbek 1414 yılında Fergana'ya gelerek Ahsi ve Endicân'ı zapt etti. Ahmed işgal edilen topraklarını geri almayı denedi

²⁴ M. Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 113.

²⁵ V. V. Bartold, *Soçineniya, Tom II, 2, Raboti po Otdelnim Problemam İstorii Sredney Azii*, Nauka Yayınları, Moskova 1964, s. 90-91.

ama başarısız olunca Kaşgar'a gitti. Daha sonra Şahrûh ona güvenlik garantisini vererek Herat'a çağırınca Ahmed 1416'da Herat'a geldi.²⁶

Timurlular arasındaki taht kavgaları en çok Deşt-i Kıpçak'taki Özbeklerin yöneticisi Ebul Hayr Han'ın işine yaradı. O 1430 yılında Timurlular'ın yönetimindeki Harezmi bölgesini işgal etti.²⁷ Ama Ebul Hayr Han bir müddet sonra bilinmeyen nedenlerle Harezmi'yi terk etti. Bazı kaynaklara göre o Timurlular'ın saldırıları sonucunda, bazılarının göre ise iklim şartları sebebiyle Harezmi'den gitmek zorunda kaldı.²⁸ 1440'lı yıllarda ise Ebul Hayr Han Sırderya kıyısındaki Sıgnak, Arkuk, Suzak, Ak-Kurgan ve Özgend'i işgal etti. 1447'de Şahrûh öldü ve Timurlu şehzadeler arasında yine taht kavgaları başladı. Bunun ardından Ebul Hayr Han 1448 ve 1451 yıllarında Semerkand'a kadar ilerleyip şehir ve köyleri yağmaladı. 1468-69 yıllarında Ebul Hayr Han Moğolistan seferinde öldü ve Göçebe Özbek Devleti yıkıldı. Böylece Timurlular geçici bir süreye rahatladı.²⁹

XV. asrın sonlarında Timurlular neredeyse parçalanmıştı. Büyük şehirleri yöneten Timurlu şehzadeler kendi başlarına karar alıp tam bir özgürlük içerisindeydi.³⁰ Zaman zaman birbirlerine saldırıyorlardı. Semerkand yöneticisi Ahmed Mirza Fergana yöneticisi olan kardeşi Ömer Şah Mirza ile arası iyi değildi. Bu iki kardeş Taşkent ve Sayram şehirlerinin kime ait olacağı konusunda anlaşamamışlardı. Fergana yöneticisi Ömer Şah Mirza 8 Haziran 1494 yılında ölünce kardeşi Ahmed Mirza Fergana'yı almak için hemen yola çıktı. Ancak o yoldayken Uratepe yakınlarında ölür. Böylece bu iki kardeşin düşmanlığı ikisinin de ölmesine kadar sürdü.³¹

Ömer Şah Mirza öldükten sonra Fergana yönetimi onun 11 yaşındaki büyük oğlu Babür'e geçti. Babür genç olmasına rağmen Fergana'yı elinde tutabildi. Hatta Semerkand'a bile hak iddia ederek 1497'de mezkûr şehrin yöneticisi olur. Ama Babür'ün Semerkand'daki

²⁶ Bartold, *a.g.e.* 1964, s. 100-101.

²⁷ Bazı kaynaklara göre Ebul Hayr Han Harezmi yöneticisi İbrahim'e elçi gönderip bu toprakların Cengiz Han döneminde Cuçi ulusuna bağlı olduğunu ileri sürerek şehri teslim etmesini istemiştir. Urgenç'in kapısına dayanan büyük tehlikeyi gören şehrin önde gelenleri ve din adamları İbrahim'e gelerek şehri Ebul Hayr Han'a teslim etmeye ikna etmiştir. Bu yüzden Ebul Hayr Han kolaylıkla Harezmi'nin en büyük şehri Urgenç'i ele geçirmiştir ve şehri yağmalamıştır. (B. A. Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, Nauka Yayınları, Moskova 1965, s. 49-50).

²⁸ P. P. İvanov, *Oçerki po İstorii Sredney Azii*, Vostoçnoy Literaturı Yayınları, Moskova 1958, s. 33.

²⁹ Ahmedov, *a.g.e.*, 1965, s. 59.

³⁰ Ebu Said'in çocukları birbirinden bağımsız olarak büyük şehirleri yönetiyordu. Örneğin Sultan Ahmed Mirza Semerkand'ı, Sultan Ali Mirza Karşı'yı, Sultan Mahmud Mirza Hisar'ı, Ömer Şah Mirza Endicân'ı, Buhara'yı Ömer Şah Mirza'nın torunu Baysungur v.b. yönetmekteydi (Roux, *a.g.e.* 2001, s. 371).

³¹ Grousset, *a.g.e.*, 2006, s. 503.

yüz gün süren hakimiyetine diğer Timurlu şehzadeler tarafından son verildi. Bu arada Ebul Hayr Han'ın torunu Muhammed Şibânî Han Timurlular'ın topraklarını işgal etmeye başlar. Ayrıca Şibânî Han'ın seferleri 1500 yılından itibaren öylesine hız kazandı ki karşısındaki Timurlular ona hiç engel olamadı. 1510 yılına gelindiğinde Şibânî Han Fergana başta olmak üzere neredeyse Timurlular'ın elindeki bütün toprakları fethedip Buhara Özbek Devleti'nin sınırlarını genişletti. Ancak aynı yılda Safevî hükümdarı Şah İsmail ile yapılan Merv yakınlarındaki savaşta Şibânî Han öldü.³² Onun evlatları Buhara Özbek Devleti'ni 1598 yılına kadar yönetti. 1598 yılından itibaren bu devletin yönetimi Astarhâniler Hanedanı'na geçti.³³

Astarhâniler döneminde Buhara Devleti'nin siyasi ve ekonomik hayatında hanlar değil de boy reislerinin etkisi daha büyüktü. Hanlar boy reisleri ile her adımında hesaplaşmak zorunda kaldığından dolayı merkezi yönetim zayıfladı. Bazı vilayetlerin yöneticileri Han'a boyun eğmeyi reddedip vergi vermemekteydi. Ayrıca Astarhâniler'in son hükümdarı Ebulfeyz Han (1711-1747) dönemi iç mücadelelerin en yüksek zirveye ulaştığı dönemdi. Ebulfeyz Han döneminde Belh vilayeti Buhara Hanlığı'ndan ayrılırken Taşkent ise Kalmakların daha sonra Kazakların eline geçti. Buhara Hanlığı'nın vilayetleri olan Şehrisebz Kenegeslerin, Zerafşan Naymanların, Mirzaçöl Yüzlerin, Fergana Ming³⁴ boyunun kontrolüne geçti.³⁵

1.2. Hanlığın Kuruluş Safhası

1.2.1. Hanlığın Kuruluşu ve Şahrûh Bey (1709-1721)

Fergana vadisinde Mingler kalabalık olarak yaşadıklarından dolayı bu bölgede bağımsız olmakla beraber komşu bölgelerin işgalini de gerçekleştiriyorlardı. 1709 yılında Mingler'in yöneticisi Şahrûh Çadak Hocalarını kendi düğününe davet ederek³⁶ geceleyin

³² A. Askarov, *Uzbek Halkining Etnogenezi va Etnik Tarihi*, Taşkent-2007, s. 268.

³³ İvanov, *a.g.e.*, 1958, s. 67-68.

³⁴ Fergana'yı kendi kontrolüne alan Ming boyunun ilk yurdu Tobol ve İrtiş nehirleri arasında idi. Şibanlı Abdullah Han zamanında Mingler Fergana'ya göç etmişleridir. (Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 202).

³⁵ Askarov, *a.g.e.*, 2007, s. 269.

³⁶ Çadak Hocalarının Şahrûh'un düğününde öldürüldüğü hakkındaki bilgiler net değildir. Bazı kaynaklara göre Ming boyunun vekilleri Çadak Hocalarından olan birine Özbek kızı ile evlenmesini teklif etmiştir. Bu teklifi kabul eden Çadak Hocaları düğüne geldiğinde onları Mingler öldürerek Çadak'ı işgal etmiştir. (Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *Tarih-i Turkiston*, Yay. Haz. Ş. Vohidov, R. Halikova, Taşkent 2009, s. 46-47; T. K. Beysembiev, *Tarihi Şahrûhi kak İstoriçeskiy İstoçnik*, Nauka Yayınları, Alma-Ata 1987, s. 11).

onlardan kırk kişiyi katledip Çadak, Çust ve Namangan'ı ele geçirdi.³⁷ Namangan'ın Şahrûh tarafından ele geçirilişi hakkında başka bir efsane de vardır. O efsaneye göre Namangan halkı şehri Şahrûh'a teslim etmeyi ret etmişti. Bunu duyan Şahrûh askerleri ile Namangan'a doğru yola çıktı. Ama Şahrûh şehri kan dökmeden almak istediğinden Namangan yakınlarına kamp yaparak şehir halkının kararını değiştirmesini bekledi. O aralıkta Şahrûh hayvan avlamayla meşgul oluyordu. Av esnasında Şahrûh'un önünden kaplan çıktı. Şahrûh o kaplanı boğazından boğarak öldürdü. Bu hadiseyi duyan Namanganlılar şehri savaşmadan Şahrûh'a teslim etti.³⁸

Şahrûh, Çadak Hocalarını bertaraf ettikten sonra onların yönetimindeki bütün toprakları kendi sınırlarına kattı. Artık hakimiyetini yürütebilmesi için Şahrûh'un sadece bir sur ve saraya ihtiyacı vardı. Şahrûh birkaç ustani yeni sur ve saray kurmak için münasip yer aramaya gönderir. Ustalar bütün vadini dolaştıktan sonra Eski Kurgan ve Kök-Tonluk Ata mevzilerini sur ve saray kurmak için münasip olduğunu söyler. Böylece Eski Kurgan ve Kök-Tonluk Ata mevziisine sur ve saray kurulup orası başkent haline gelmiştir.³⁹

Şahrûh on iki yıl hükümdarlık yaptıktan sonra 1721 yılında öldü.⁴⁰ Onun ölümü ile ilgili çeşitli rivayetler vardır. Bir rivayete göre Şahrûh Bey Hokand şehrinin inşası için Molla Bazar Ahund'un müritlerinin birini köle olarak çalıştırmakta idi. Molla Bazar Ahund, Şahrûh Bey'den kendi müridinin azat edilmesini rica etti. Ancak o Şahrûh Bey'den ret cevabı aldı. Molla Bazar Ahund buna çok üzüldü ve Karavul-Tepe'de yaşayan müridinin evine varıp, duvara Şahrûh'un resmini çizdi ve "Şahrûh murd" (Şahrûh öldü) diye yazdı. Bundan sonra Şahrûh hastalanarak öldü.⁴¹

1.2.2. Abdurrahim Bey Dönemi (1721-1733)

1721 yılında ölen Şahrûh Bey'in üç oğlu vardı. Onların isimleri Abdurrahim, Abdülkerim ve Şadıbek idi. Onların en büyüğü olan Abdurrahim Bey tahta çıktı. Şahrûh Bey döneminde temeli atılan Hokand şehrinde Abdurrahim Bey büyük çaplı imar faaliyetleri başlattı. Böylece Hokand şehri Hanlığın daimî başkenti haline geldi.⁴²

³⁷ Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 103.

³⁸ V. İ. Nalivkin, *Kratkaya İstoria Kokandskogo Hanstva*, İmparatorluk Üniversitesi Yayınları, Kazan 1886, s. 56.

³⁹ Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *a.g.e.*, 2009, s. 48.

⁴⁰ Beysembiev, *a.g.e.*, 1987, s. 11; Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 56.

⁴¹ Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *a.g.e.*, 2009, s. 49-50; Beysembiev, *a.g.e.*, 1987, s. 91.

⁴² Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 104.

Buhara Hanlığı'ndaki istikrarsızlıktan yararlanıp birkaç vilayet bağımsız hareket etmekteydi. O vilayetlerin arasında Hokand ile beraber Hocent ve Şehrisebz de vardı. Bu vilayetleri yöneten boylar bağımsızlığını koruyabilmek için siyasi ittifak arayışında idi. Bu amaçla Hocent'in yöneticisi Akbuta Bey Hokand yöneticisi Abdurrahim Bey'in kız kardeşi ile evlendi. Hokand yöneticisi Abdurrahim Bey ise Şehrisebz'in yöneticisi Bukri'nin yeğeni Ayçuçuk Ayım (Keneges Ayım) ile evlendi.⁴³ Ama bu siyasi ittifaklar uzun vadeli olmayıp kısa süre sonra bozuldu. Nalivkin'in verdiği bilgilere göre Hocent yöneticisi Akbuta Bey eğlenceyi çok seven biriydi. O idari işlerden bıktığı için Hokand yöneticisi Abdurrahim Bey'i kendisine yardımcı yaptı. Kısa sürede Abdurrahim Bey Hocent halkının saygısını kazandı. Bunu gören Akbuta Bey Hocentliler kendisinden tamamen yüz çevirmesinden korktuğu için Abdurrahim Bey'i öldürme kararı aldı. Ama Abdurrahim Bey kendisinin tehlikede olduğunu anlayınca Hokand'a kaçtı. Akbuta Bey kaçmış olan Abdurrahim Bey'i yakalamak için askerlerini gönderdi ancak iki taraf arasında Şum-Kurgan'da olan savaşı Abdurrahim Bey kazandı ve sağ salim Hokand'a ulaştı. Bundan sora Akbuta Bey Hokand'a elçiler gönderip barışmayı teklif etti. Abdurrahim Bey bu teklifi kabul edip Hocent'e geldi ve geceleyin Akbuta Bey'i öldürdü. Tahminen 1725'te Hocent'i Hokand'a bağlayan Abdurrahim Bey bu vilayetin yönetimini kardeşi Abdülkerim Bey'e verdi.⁴⁴

Abdurrahim Bey hanlık sınırlarını genişletmeye çok önem veriyordu. Onun döneminde Hocent (1725), Uratepe (1526) ve Semerkand (1729-30) ele geçirildi. 1733 yılına gelindiğinde Abdurrahim Bey hastalanarak ölmüştür. Tarih-i Şahrühî'de yazılanlara göre ise Abdurrahim Bey 1147'de (1734-35) öldürülmüştü.⁴⁵ Mirza Alim Müşrif'e göre Abdurrahim Bey'in hastalanmasından yararlanan kardeşi Abdülkerim Bey onu öldürüp iktidarı ele geçirdi.⁴⁶ Nalivkin'in yazdıklarına göre ise Abdurrahim Bey askerî başarılarından dolayı kibirlenmeye başlamış ve Şeyh Kusam'ın mezarının üzerinden atı ile geçtiği için ağır hastalığa yakalanmıştır. Hasta olan Abdurrahim Bey Hocent'e geldiğinde kendi yakın adamları tarafından öldürülmüştür.⁴⁷

⁴³ Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 106.

⁴⁴ Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 56-58.

⁴⁵ Beysembiev, *a.g.e.*, 1987, s. 12.

⁴⁶ Mirzoolim Muşrif, *Ansob us-Salotin va Tavorih ul-Havokin (Kukon Honligi Tarihi)*, Yayına Haz. Akbar Matgoziyev, Muhabbat Usmonova, Taşkent 1995, s. 15.

⁴⁷ Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 59.

1.2.3. Abdülkerim Bey Dönemi (1733-1750)

1733'te ölen Abdurrahim Bey'in İrdana isimli bir oğlu ve üç kızı vardı.⁴⁸ Babasının yerine İrdana Bey geçmesi lazımken Abdülkerim Bey ölen abisinin hanımı Ayçuçuk Ayım (Keneges Ayım) ile evlenip ülke yönetimini kendi eline aldı. Tahta geçen Abdülkerim Bey ülkesini hem ekonomik hem de askerî yönden geliştirmeye çaba sarf etti. Ancak 1740'lı yıllarda Kalmuklar⁴⁹ Hokand Hanlığı'na saldırarak stratejik öneme sahip olan Oş, Endicân ve Margilan'ı işgal etti.⁵⁰ Zor durumda kalan Abdülkerim Bey Hokand şehrini müdafaa etmek için yüksek surlar ile beraber şehrin giriş kapılarını yeniden inşa ettirdi. Yazılı kayıtlara göre şehrin beş giriş kapısı olup onlar İsfara, Katagan, Margilan, Taşkent ve Haydar-Bek olarak adlandırılıyordu.⁵¹

Abdülkerim Bey ülkesine saldıran Kalmukları durdurmak için Hokand Hanlığı'nı oluşturan bütün boylar ile iş birliği yaptı. Ayrıca Kırgız ve Kıpçakların Abdülkerim Bey'in yanında yer alması onun için büyük bir avantaj oldu. Örneğin Kalmuklara karşı savaşan ordu komutanı Kıpçak Batur, Hokandlılar için örnek bir kahraman oldu. Hokand tarihçilerinin yazdıklarına göre o tek başına Kalmukların çok sayıdaki askerini öldürüp kendisi de şehit oldu. Halk, Kıpçak Batur'un cesaretini takdir ederek onun naaşını devlet mezarlığındaki en yüksek tepeye defnetti. Daha sonra orası Hokand yöneticilerinin mezarlığına dönüştürüldü.⁵²

Kalmuklar ile yapılan savaş uzun süre devam ettiğinden Hokand Hanlığı'nın ekonomik durumu iyice sarsılmıştı. Buna ilaveten can kaybı da çoktu. Abdülkerim Bey ülkesindeki durumu hesaba katarak Kalmuklar ile barış yaptı ve yeğeni Bababek'i Kalmuklara rehin olarak göndermek zorunda kaldı.⁵³

⁴⁸ Mirzoolim Muşrif, *a.g.e.*, 1995, s. 15.

⁴⁹ Moğol asıllı Cungar, Durbit (Dörbet), Koşut (Hoşot) ve Torgaut boylarının birleşmesinden oluşan Kalmuklar 1399-1490'lu yıllar arasında Deşt-i Kıpçak'ın Doğu kesimlerinde aktifleşmeye başladığı bilinmektedir. Ancak 1690-1697 yılları arasında Çin'in Mançu sülalesi ile yapılan savaşta mağlup olan Kalmuklar, Ayuke Han önderliğinde Deşt-i Kıpçak'a kaçmak zorunda kalmışlardır. Kısa sürede tekrar toparlanmayı başaran Kalmuklar Deşt-i Kıpçak'ın neredeyse tamamını işgal etmişlerdir. 1679 yılında Kalmuk Hanı Galdan Doğu Türkistan'ı kendi hakimiyeti altına aldıktan sonra Kalmuklar artık Fergana'ya yönelmişlerdir. (Prof. Dr. Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (I) (Başlangıçtan 1878'e kadar)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, s. 76-87).

⁵⁰ Üçler Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2006, s. 18.

⁵¹ Beysembiev, *a.g.e.*, 1987, s. 92.

⁵² Mirza Alim ibn Mirza Rahim Taşkendî, *Ansob As-Salatin va Tavarikh-Al-Havakin*, Yay. Haz. Ş. Vohidov, A. Erkinov, Taşkent 2007, s. 84; Üçler Bulduk, *a.g.e.*, 2006, s. 18.

⁵³ B. M. Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 107.

Kalmuk saldırısı, Hokand Hanlığı'ndaki çeşitli boy ve siyasi grupların birlik ve beraberliğini kısa süreliğine de olsa sağladı. Kalmuklar, Hokand'ı terk eder etmez bu birlik bozuldu. Yerleşik hayat tarzındakiler ile göçebe halklar (Kırgız ve Kıpçaklar) arasındaki mücadele yeniden başladı. Hokand tarihçilerinin yazdıklarına göre bu kavga göçebelere Sartlara⁵⁴ kötü davranması sonucu patlak verdi.⁵⁵ Ama Hokand tarihçilerinin neredeyse hepsi Sart kökenli olduğu için bu bilgiler taraflı yansıtıldı ve bütün suç göçebelere atıldı. Babacanov Sartlar ile göçebelere kavgasını değerlendirirken bu konuya daha gerçekçi olarak yaklaştı. Ona göre bu kavganın asıl nedeni sosyoekonomik ve kültürel farklılıklardan kaynaklanıyordu. Yani Kalmuk saldırıları sırasında Fergana'ya göçebelere kalabalık olarak gelmesi zaten savaştan dolayı ekonomik krize boğulan Hokand'ın durumunu iyice sarstı. Diğer yandan yerel halkın çoğu çiftçilik ile uğraşırken göçebelere ise hayvancılıkla geçiniyorlardı. Göçebelere hayvanlarının çokluğundan Fergana toprakları erozyona uğramaya başlayınca doğal olarak Sartlar ile göçebe toplulukları arasındaki kavga kaçınılmaz hale geldi.⁵⁶

1.2.4. İrdana Bey Dönemi (1751-1762)

Abdülkerim Bey'in ölümünden sonra (1750-51) iktidara onun tek oğlu olan Abdurrahman geçti. Ancak o Hokand Hanlığı'nı dokuz ay yönetebildi. Hokand devlet erkani Abdurrahman'ın daha genç ve devleti yönetmek için tecrübesi az olduğunu ileri sürerek onu tahtan indirdi ve Namangan vilayetine vali olarak gönderdi. Yeni yönetici olarak ise İrdana Bey (Abdurrahim Bey'in oğlu) seçildi. Bu arada Kalmuklara rehin olarak gönderilen Bababek ülkesine geri döndü ve Kalmukların desteğiyle tahtı ele geçirdi. Bazı kaynaklarda bir yıl bazılarında ise on ay Hokand Hanlığı'nı yöneten Bababek, Uratepe'ye

⁵⁴ Şehir ve köylerde yaşayan ve uruğ kabile düzenine sahip olmayan ahali "Sart" olarak adlandırılıyordu.

⁵⁵ V. İ. Nalivkin'in yazdıklarına göre Hokand Hanlığı'ndaki merkezi yönetimin zayıflamasından yararlanan göçebelere kendilerince hareket ediyor ve Sartlar'ı yağmalayıp soyuyorlardı. Kimse göçebelere engel olamıyordu. Hatta Abdülkerim Bey'in küçük kardeşi Şadı Bey avcılık esnasında Kırgızların köyüne uğrarken soyularak öldürülmüştü. Bu arada alışveriş için şehre inen Kıpçaklar da yaylalara geri dönerken Sartlar'ın mal ve mülklerini soymaya başladı. Sartlar kendi aralarında anlaşarak pazara gelen bütün Kıpçakları ele geçirerek öldürdü. Bu haberi duyan diğer Kıpçaklar birleşerek Hokand Hanlığı'na karşı ayaklandı. Kısa sürede bu ayaklanmalar Hokand Hanlığı'nın neredeyse tamamına yayıldı. Hatta Kıpçaklar kendilerine Taşkentli Şigay isimli birisini Han ilan etti. Şigay'ın kendisi Kıpçak uyruklu idi ve o asker toplayarak ölen Kıpçakların intikamını almak için Sartların köy ve kasabalarına saldırdı. Ama Kıpçak ayaklanması başarısızlıkla tamamlandı. Bkz: Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 62-64.

⁵⁶ Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 91.

yapılan askerî sefer sırasında öldürüldü ve Hokand Hanlığı yönetimine yine İrdana Bey geçti.⁵⁷

İrdana Bey hakimiyeti tekrar ele geçirmesine rağmen ona muhalif olan siyasi güçler yine de mevcuttu. Ayrıca İrdana Bey daha önce tahtan indirilen Abdurrahman'ı kendisi için en büyük tehlike olarak görmekteydi. Bu tehlikeyi bertaraf etmek için kendi kız kardeşi Aycan Ayım ile Abdurrahman'ı evlendirdi.⁵⁸ Ancak bu siyasi evlilik iki tarafın arasındaki barışın garantisi olamadı. İrdana Bey askerleriyle Uratepe seferinden döndükten sonra Abdurrahman ile arası bozuldu. Abdurrahman canını kurtarmak amacıyla kendi taraftarları ile birlikte İsfara şehrine sığınarak yedi yıl boyunca İrdana Bey'e direndi. İrdana Bey bu isyanı askerî yolla halledemeyeceğini anlayınca hileye başvurma kararı aldı ve Abdurrahman'a elçi göndererek barış teklif etti. İrdana Bey'in samimiyetine güvenen Abdurrahman barış teklifini kabul etti, ancak Hokand'a gelirken ailesi ile beraber katledildi.⁵⁹ Ölen Abdurrahman Bey'in Narbuta, Şahrûh ve Hacıbek adlı üç çocuğu vardı.⁶⁰ Bu çocukların arasından Narbuta Bey Şehrisebz'de bulunan akrabalarına sığınarak ölümden son anda kurtulabildi.

1759 yılında Doğu Türkistan tamamen Çin kontrolüne geçtikten sonra Hokand Hanlığı'na sığınan mültecilerin sayısı arttı. Kaçan mültecileri takip eden Çin askerleri Hokand Hanlığı sınırlarına kadar dayandı. Hatta Çinliler 1759 yılında Taşkent şehrini Kalmuklardan teslim aldı. Çin işgalinden kurtulmak için İrdana Bey bölgedeki yerel yöneticileri ve boyları bir araya getirmeye çalıştı ancak olumlu sonuç alamadı. Zor durumda kalan İrdana Bey Çin ile anlaşma yaparak sözde tabiiyet bildirmek zorunda kaldı.⁶¹

İrdana Bey zamanında göçebelerin Hokand Hanlığı'ndaki siyasi prosedürlere aktif bir şekilde katıldığı görülür. Örneğin Endicân civarlarında konar göçer yaşayan Kırgızların Kuşçu boyu reisi Kubat Bey, İrdana Bey'in müttefiklerinden biriydi. İrdana Bey hakimiyete yeni geldiği dönemde Hocent'e yapılan sefere Kubat Bey önderliğindeki Kırgızlar da katılır. Nitekim İrdana Bey'in tecrübesizliği neticesinde bu sefer

⁵⁷ Beysembiev, *a.g.e.*, 1987, s. 93; Mirzo Olim Mahdüm Hoci, *a.g.e.*, 2009 s. 53; Bababekov, *İstoriya Kokanda*, Fan Yayınları, Taşkent 2006, s. 24.

⁵⁸ Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 109-110.

⁵⁹ Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 66-67.

⁶⁰ Mirza Alim ibn Mirza Rahim Taşkendi, *a.g.e.*, 2007, s. 87.

⁶¹ Tagaev, *a.g.t.*, 2017, s. 35-36; Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 112; İvanov, *a.g.e.*, 1958, s. 108.

başarısızlıkla sonuçlanır. Böylece bu iki siyasi figürün arası açılır ve Kubat Bey Doğu Türkistan yöneticisi Yusuf Hoca'nın çağrısı üzerine 1754 senesinde Hokand Hanlığı'nı terk eder.⁶²

1.2.5. Narbuta Bey Dönemi (1763-1798)

İrdana Bey'in erkek oğlu olmadığından o hayatının son yıllarında Şehrisebz'e sığınan Narbuta Bey'i kendi varisi yapmak için geri çağırdı. Nalivkin'in ifadesine göre İrdana Bey, Narbuta Bey'i Hokand yakınlarındaki Kara-Tepe köyüne yerleştirdi. İrdana Bey öldükten sonra tahta Narbuta Bey geçmesi lazımken Endicân hâkimi İriskulu Bey ve Hocent hâkimi Abdurrahman Bey tahta Kırgızlar tarafından öldürülen Şadı Bey'in oğlu Süleyman Bey'i geçirdiler.⁶³ Ancak Süleyman Bey üç ay iktidarda kaldıktan sonra öldürüldü. Böylece Narbuta Bey 14 yaşında tahta geçti.⁶⁴

Narbuta Bey hakimiyette kaldığı sürenin neredeyse hepsini iç isyanlar ile uğraşarak geçirdi. Örneğin Narbuta Bey'in iktidara ilk geldiği yıllarda onun Çust'ta yaşayan uzak akrabaları isyan girişiminde bulunmuştu. Narbuta Bey kısa sürede o isyanı bastırarak Namangan'da bulunan babasının katillerinden İriskulu Bey'in üzerine yürüdü. Ancak İriskulu Bey elçilerini Narbuta Bey'e göndererek barış yapmayı teklif etti. Bir de kardeşi İman Kulu Bey'in kızı Ming Ayım'ı Narbuta Bey ile evlendirdi. Ming Ayım ile evlenen Narbuta Bey barış teklifini kabul ederek Hokand'a geri döndü.⁶⁵ Aradan bir müddet geçtikten sonra Hokand Hanlığı'ndaki en nüfuslu devlet adamlarından Abdullah Koşbegi, Narbuta Bey'i tahtan indirmeye kalkıştı. Ancak Abdullah Koşbegi başarısızlığa uğrayınca kaçarak Hocent valisi olan ağabeyi Abdurrahman Bey'e sığındı. Abdurrahman Bey kardeşini Narbuta Bey'e teslim etmeyince iki taraf ortasındaki savaş kaçınılmaz hale geldi. Törekurgân yakınlarında yapılan savaşta Abdurrahman Bey öldürülürken kardeşi Abdullah Koşbegi kaçarak bu defa Buhara Hanlığı'na sığındı. Savaşı kazanan Narbuta Bey kardeşlerinden Şahrûh Bey'i Törekurgân'a, diğer kardeşi Hacı Bey'i ise Hocent'e vali olarak atadı.⁶⁶

⁶² İvanov, *a.g.e.*, 1958, s. 109; D. Saparaliev, *Vzaimootnoşeniya Kırgızskogo Naroda s Russkim i Sosednimi Narodami v XVIII v.*, İlim Yayınları, Bişkek 1995, s. 101-102.

⁶³ Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 67-68.

⁶⁴ Beysembiev, *a.g.e.*, 1987, s. 93.

⁶⁵ Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 69.

⁶⁶ Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 70.

İsyancıları bertaraf eden Narbuta Bey artık kendi hakimiyetini sağlamlaştırmak ve ülkesinin sınırlarını genişletmeyi hedefliyordu. Bu amaçla ilk seferlerini Hocent ile Uratepe'ye yaptı. Ancak Hocent ile Uratepe'yi zapt edip oralarda tutunmak Hokandlılar için kolay olmadı. Uratepe yöneticisi Hüdayar Bey bütün gücüyle Hocent ile Uratepe'yi müdafaa etti. Hatta iki defa Hokandlılar'ı püskürterek Hocent şehrini geri aldı. Böylece Hocent ile Uratepe birbiri ile mücadele eden Yüz kabilesiyle Hokandlılar arasında sürekli el değiştirdi.⁶⁷

Narbuta Bey'in ölümünün bir ya da iki yıl öncesinde Hacı Bey Uratepe, Kurama ve Kirovçililer'in desteğini alarak isyan girişiminde bulundu. Bu isyanı Törekurgân ahalisi de destekledi. Ancak Endicân'ın önde gelenlerinin hıyaneti üzerine Hacı Bey'in isyanı başarısızlıkla sonuçlandı.⁶⁸

Dönemin kaynaklarına göre Narbuta Bey sürekli iç isyanlarla uğraşmasına rağmen Hokand Hanlığı'nın ekonomisi gelişti. Pazarlarda fiyatlar o kadar düşük idi ki halk bir tengeye ihtiyacından fazla mal satın alabilirdi. Böyle olunca doğal olarak tüccarlar müşterilerine para üstü verirken zorlanırdı. Narbuta Bey bu problemi çözmek için "Fulus" olarak adlandırılan bozuk para basmaya başladı.⁶⁹ Molla Niyaz'ın yazdıklarına göre bir fulus bir koyuna eşitti.⁷⁰ P.P. İvanov'a göre Hokand Hanlığı'ndaki ekonomik durumun iyileşmesi ve halkın refah seviyesinin yükselmesine dış ticaretin artması (ayrıca Çin ve etraftaki göçebe topluluklar ile), ipekçiliğin gelişmesi ve şehirleşmenin hızlanması gibi etkenler neden olmuştur.⁷¹

⁶⁷ Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 114.

⁶⁸ Mirza Alim Mahdûm Hoca'nın yazdıklarına göre Hacı Bey kendisine destek arayarak Endicân'a gelirken şehrin önde gelenleri yardım talebine nasıl yanıt vermeleri gerektiğini halletmek için toplantı yapmışlardır. Toplantıya katılanlar Endicân ahalisi Narbuta Bey'den adaletsizlik ya da zulüm görmediklerini öne sürerek Hacı Bey'i Narbuta Bey'e teslim etme kararı almışlardır. Endicânlılar ilk önce kendilerinden bir adamı Narbuta Bey'e göndererek Hacı Bey'in bütün planlarını ona iletmişlerdir. Bir de Narbuta Bey Endicân'a gelene kadar Hacı Bey'e yardım sözü vererek onun şehirde kalmasını sağlamışlardır. Bu arada Hokand'dan yola çıkan Narbuta Bey Endicân'a ulaşır ve Hacı Bey'i yakalamıştır. (Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *a.g.e.*, 2009, s. 58).

⁶⁹ Bababekov, *a.g.e.*, 2006, s. 26.

⁷⁰ Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 116.

⁷¹ İvanov, *a.g.e.*, 1958, s. 110.

1.3. Hanlığın Gelişme Dönemi

1.3.1. Alim Han Dönemi (1798-1809)

Narbuta Bey'in ölümünün ardından (1798-99) oğulları Alim, Ömer, Rüstembek ve kardeşi Hacı Bey arasında taht kavgası başladı. Bu taht kavgasını Ming boyunun destek verdiği Alim Bey kazandı. Ancak onun diğer kardeşlerini destekleyen siyasi gruplar da mevcuttu. Ayrıca Narbuta Bey'e yakın devlet adamları ve hanedan üyeleri Rüstembek'in tarafını seçti. Alim Bey iktidarda kalabilmek için Rüstembek'i destekleyen Pir Muhammed Yasavul, onun oğlu Taş Muhammed Mirza ve Buzurk Hoca'yı katletti. Bununla da yetinmeyen Alim Bey kardeşi Rüstembek'i ve amcası Hacı Bey'i⁷² de katlederek diğer muhalif guruplara gözdağı vermeye çalışınca Recep Koşbegi oğulları Mirza Rahim ve Baba Rahim ile Buhara'ya sığındı.⁷³

İshak Han Töre İbret'in yazdıklarına göre Alim Bey iktidarda kaldığı sürede katledilen nüfuzlu insanların sayısı çoktu ve o din adamlarını hafife alıyordu. Alim Bey saray bahçesindeki havuzun üzerinden halat çektirerek din adamlarını ondan geçmeye zorladı. Halattan geçemeyip havuza düşenleri ise cezalandırdı. Hatta Alim Bey ziyafet düzenleyerek din adamlarına kedi etini tavşan eti diyerek yedirmeye çalıştı. Bundan dolayı İshak Han Töre İbret kendi eserinde Alim Bey'i "Zalim" olarak zikretmiştir.⁷⁴ Ziyabiddin Maksım da Alim Han'ı aynı şekilde zalim olarak nitelendirmiştir.⁷⁵

Alim Bey'in kişiliği hakkındaki olumsuz bilgilerden bahsedildiği gibi onun ülkesi için yaptığı iyi işlerinden de dönemin kaynaklarında bahsedilmiştir. Örneğin Alim Bey Angren, Çimkent, Sayram, Taşkent, Karategin, Darvaz, Badahşan ve Doğu Türkistan'ı Hokand Hanlığı'na dahil etti. Bir de Hokand yöneticilerinden ilk olarak Alim Bey "Han" unvanını kullanmaya başladı. Buhara ve Çin ile diplomatik ilişkileri kurmaya muvaffak olan Alim Han Hokand Hanlığı'nı Türkistan'daki en güçlü devlete dönüştürdü.⁷⁶ Bu

⁷² Hacı Bey katledildikten sonra onun evlatları Ulugbek ve Şirali canını kurtarmak için Çatkal'a kaçtı. Ancak Ulukbek yolda vefat etti. Şirali ise Talas'a gelerek Kırgızlara sığındı. Kırgız kızıyla evlenen Şirali, Talas bölgesinde 1842 yılına kadar ikamet etti. 1842 yılında o Kırgız ve Kıpçakların desteğiyle Hokand tahtını ele geçirdi. Bkz: Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 77-78

⁷³ Beysembiev, *a.g.e.*, 1987, s. 94-95.

⁷⁴ İshak Han Tura İbret, *Tarihi Fergana*, Yay. haz. Ulugbek Dolimov, Nurboy Caborov, Manaviyat Yayınları, Taşkent 2005, s. 8-9.

⁷⁵ Ziyabiddin Maksım Mahzuni, *Fergana Handarının Tarihi*, Farsçadan Kırgızca'ya aktaranlar: Moldo Sabır ve O. Sooron Sopy, Turar Yayınevi, Bişkek 2007, s. 69.

⁷⁶ Mirza Alim ibn Mirza Rahim Taşkendi, *a.g.e.*, 2007, s. 88; Beysembiev, *a.g.e.*, 1987, s. 97.

yüzden bazı kaynaklarda Alim Han Hokand Hanlığı'nın gerçek kurucusu olarak gösterilir.⁷⁷

Hokand ordusu Alim Han'a kadar yerel boy ve kabilelerden alınan askerlerden oluşmakta idi. Askerler kendi boy ve kabilesinin çıkarlarına göre hareket ettiğinden onlar kendi reislerinden emir alabiliyorlar, hatta isyan girişiminde bile bulunabiliyorlardı. Alim Han boy ve kabile reislerinin tahakkümünden kurtulabilmek için sadece kendi emrine uyan Dağlı Taciklerden oluşan paralı ordu kurdu. Paralı askerlerin yardımıyla Alim Han bir yandan ülke içerisindeki ayrılıkçı gruplara karşı mücadele ederken diğer yandan ülke sınırlarını genişletti.⁷⁸

Alim Han ömrünün sonuna kadar sert ve acımasız bir siyaset yürüttü. Buharalı tarihçi Abdülkerim'in yazdıklarına göre Alim Han zamanında peder ve valideler kendi çocuklarına bile sahip çıkamıyordu. Alim Han zorbalıkla ailelerden çocukları alarak kendi isteğine göre onları yönlendiriyordu. Bundan dolayı herkes Alim Han'ın uzun yaşamaması için dua ediyordu.⁷⁹ Hâkim Han'ın yazdıklarına göre ise Alim Han'ın karakteri hükümdarlığının son yıllarında değişmeye başladı. İçki içmeyi adet edindiğinden her gün sarhoş oluyordu ve zamanının tamamını kadınlarla geçiriyordu.⁸⁰ Kimseyi dinlemiyor, aklına ne gelirse onu yapıyordu. Örneğin 1809 yılının kış aylarında hava soğuk olmasına rağmen Çimkent, Sayram ve Türkistan'ı zapt etmek için yola çıktı. Hava o kadar soğuk idi ki askerler yıpranmaya başladı. Ordu komutanları askerlerin durumunu Alim Han'a anlatmaya çalıştı ancak Alim Han kimseyi dinlemedi. Buna ek olarak Alim Han'ın ordu içerisinde Dağlı Tacikleri ön plana çıkarması ve din adamlarıyla alay etmesi devlet erkanının ondan yüz çevirmesine yol açtı. İriskulu Bek, Mümin Bek, Cumabay Kaytaki ve Ömer Han bir araya gelerek Alim Han'ı tahtan indirmek için gizli anlaşma yaptı. Alim Han ordusuyla Taşkent'te bulunurken isyancılar Hokand ahalisine

⁷⁷ V. V. Bartold, *Obşıye Rabotı po İstorii Sredney Azii/ Rabotı po İstorii Kavkaza i Vostočnoy Evropı*, Moskova 1963, s. 286-287.

⁷⁸ *Tarih-i Şahrui*'de aktarılan bilgilere göre paralı askerler iki gruptan oluşmakta idi. Birinci grup Karateginliler'den oluşup onların sayısı 3700'dü. İkinci gruptakiler ise Darvaz ve Badahşan gibi dağlı bölgelerden gelenlerden oluşup, sayıları 2200'dü. Bkz: T. K. Beysembiev, *a.g.e.*, 1987, s. 95.

⁷⁹ İvanov, *a.g.e.*, 1958, s. 197.

⁸⁰ Örneğin Alim Han'ın Çimkent, Sayram ve Türkistan'a yaptığı son askeri seferinde yanında 200 kadın vardı. Bkz: B. M. Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 131.

Alim Han'ın öldüğünü duyurarak Ömer Han'ı yeni hükümdar olarak ilan etti. Bu haberi duyan Alim Han isyanı bertaraf etmek için Hokand'a geri dönerken yolda öldürüldü.⁸¹

1.3.2. Ömer Han Dönemi (1809-1822)

Ömer Han tahtı ele geçirir geçirmez ağabeyi Alim Han'ın Taşkent'te bulunan oğlu Şahrûh'u katletti. Çünkü Ömer Han onun tahtı ele geçirmeye teşebbüs edebileceğinden endişe ediyordu.⁸² Ancak Şahrûh'un ölümüyle taht kavgası sona ermedi. İriskulu Bek, Mümin Bek ve Cumabay Kaytaki Ömer Han'ı tahtan indirerek yerine İriskulu Bey'i geçirmek istiyorlardı. Ama amaçları Recep Koşbegi tarafından ortaya çıkarılınca Ömer Han isyancıları etkisiz hale getirdi.⁸³ Babacanov, İriskulu Bek, Mümin Bek ve Cumabay Kaytaki'nin öldürülmesini değerlendirirken Ömer Han bu adımıyla kardeşi Alim Han ve oğlunun öldürülmesinde parmağının yokluğunu halka göstermek istediğini belirtir. Böylece bütün suçu onların üzerine attığını söyler.⁸⁴

Ömer Han iktidara geldiğini tasdik ve teyit etmek için Çin'e Zuhur Divânbeği'yi, Buhara'ya Töre Hoca Kelân'ı, Hive ve Osmanlı Devleti'ne Hacı Mir Kurban'ı elçi olarak gönderdi.⁸⁵ Böylece Ömer Han dış siyasette denge kurmayı amaçladı. Ama onun bu planı işe yaramadı. Kısa sürede Buhara Hanlığı ile sınırdaki Uratepe, Hocent ve Cizzak yüzünden savaş meydana geldi. Mehmet Saray'ın yazdıklarına göre hem Buhara yöneticisi Emir Haydar hem de Hokand yöneticisi Ömer Han bu savaştan galip olarak çıkmak için büyük gayret gösterdi. İkisi de Osmanlı Sultanına elçilerini göndererek biat etmek istediklerini belirterek kendilerine Sultan tarafından menşur verilmesini istedi. Bundan amaç Osmanlı Sultanının göstereceği itibarın kendilerini yükselteceğini düşünmeleriydi. Kısa sürede Osmanlı Devleti'nin yetkilileri Emir Haydar ve Ömer Han'ın teklifini değerlendirerek ikisine de olumsuz cevap verdi.⁸⁶

Uratepe, Hocent ve Cizzak gibi bölgeleri ele geçirmek için Ömer Han Buharalılar ile uğraşırken diğer yandan 1812 yılının yaz aylarında Deşt-i Kıpçak'a sefer düzenledi. Sefer

⁸¹ Alim Han'ın ölümü ile ilgili bilgi almak için bkz. Mirzo Olim Mahtûm Hoci, *a.g.e.*, 2009, s. 76-79; Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 96-101.

⁸² Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 102.

⁸³ Beysembiev, *a.g.e.*, 1987, s. 101-102.

⁸⁴ Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 139.

⁸⁵ Tagaev, *a.g.t.*, 2017, s. 43.

⁸⁶ Emir Haydar ve Ömer Han'ın Osmanlı Devleti'ne gönderdiği elçilik heyeti hakkında geniş bilgi almak için bkz: Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 32-40.

sırasında Ömer Han Kurama, Keruçi, Toy-Tepe ve Kuyluk gibi bölgelerine uğradı. Oralarda yaşayan halkın şikâyet ve problemlerini dinleyerek suçluları cezalandırdı, şeriata aykırı örf ve adetleri ortadan kaldırdı. Çırçık nehrinden Taşkent'e ulaşana kadar ihtiyacı olanlar alsın diye yola dinar ve dirhem bıraktı.⁸⁷

Babacanov, Ömer Han'ın Taşkent yolculuğu sırasında yaptığı eylemlerini değerlendirirken onun kendisini insanlara dindar, adil ve yardım sever olarak tanıtmak istemiş olabileceğini vurgulamaktadır. Çünkü Ömer Han her zaman böyle adil, yardım sever ve şeriata uygun davranmamıştı. Örneğin Ömer Han'ın Türkistan şehrini zapt etmek için gönderdiği askerleri yerel halkı o kadar yağmalamıştı ki insanların elinde bir paçavra bile kalmamıştı.⁸⁸ Yine Ömer Han Uratepe seferinde de şehri alamayınca tarlalardaki biçilmemiş ekinlerin tamamını ateşe vermişti. Böylece etrafta taş ve topraktan başka hiçbir şey kalmamıştı. Ayrıca esir alınan insanlara da merhamet edilmemişti.⁸⁹

Deşt-i Kıpçak ve Kırgız topraklarının büyük bir kısmı Ömer Han zamanında işgal edildi. Ancak Hokandlıların aşırı vergi almaları nedeniyle Kırgız ve Kazakların ekonomik durumu gün geçtikçe kötüleştiğinden onlar isyan girişiminde bulunmaya başladılar. Kırgız ve Kazaklara kıyasen Hokand Hanlığı'nın düzenli ordusu vardı ve silahları da oldukça iyiydi. Bu yüzden Kırgız ve Kazakların isyanları kısa sürede bertaraf edildi. Bundan sonraki isyanları önlemek ve ticaret kervanlarının güvenliğini sağlamak için 1817 yılında Sırderya kıyısında Akmescit kalesi, 1820 yılında ise Evliya-Ata kalesinin inşası tamamlandı. Daha sonraki yıllarda Pişpek, Tokmak gibi kalelerin inşaatının tamamlanmasıyla Hokandlılar Kuzey Kırgızlarını da kendi kontrolüne aldı.⁹⁰

Ömer Han'ın kişiliği ağabeyi Alim Han gibi tartışılmalı olsa da onun ülkesi için yaptığı olumlu işleri olumsuz işlerinden daha çok olduğunu dönemin kaynaklarında görmek mümkündür. Örneğin Ömer Han'ın su kanalları yaptırdığından çiftçilerin bol hasat almaya başladığını ve alınan hasadın Hokand ordusunun ihtiyacını tamamen

⁸⁷ Beysembiev, *a.g.e.*, 1987, s. 102.

⁸⁸ Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 142-143.

⁸⁹ S. Şengül, *Muhammed Hakîm Han'ın Müntehabü't Tevârih'i Işığında Hokand Hanlığı ile Buhara Emîrliği Arasındaki Alan Hâkimiyeti Mücadelesi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bişkek 2020, s. 82.

⁹⁰ İvanov, *a.g.e.*, 1958, s. 200.

karşılığını, hatta artan bir kısmın depolandığını Mirza Alim Müşrif kendi eserinde dile getirir.⁹¹

Leşkerbaşı (Emir-i Leşker), Binbaşı, Desturhancı (Baş Sayman) ve Atalık gibi siyasi ve askerî görevleri tesis eden Ömer Han Hokand Hanlığı'nın yönetim sistemini şekillendirdi. Hocakelan ve Şeyhülislam gibi dini alandaki en yüksek görevler ve onların bir alt kademesindeki Kadıkelan (Başhekim), Kadıasker (Askerî Yargıtay) gibi yargı sistemleri de Ömer Han zamanında oluşturuldu.⁹²

Ömer Han'ın içki içmeyi kendine adet edindiğini onun zamandaşı olan Hâkimhan zikretmiştir. Buna ilaveten o, kadın düşkünü idi. Avaz Muhammed de Ömer Han'ın gaflet yoluna düşerek nefsinin isteklerinin peşinden koşmaya başladığını kaydeder. Böylece aşırı içki tüketmesinin de etkisiyle Ömer Han 1821 yılının kış aylarında hayata gözlerini yumdu.⁹³ Bazı tarihçiler ise onun zehirlenerek öldürüldüğü iddiasını ortaya atmışlardır.⁹⁴

1.3.3. Muhammed Ali Han (Madali Han) Dönemi (1822-1842)

Ömer Han'ın ölümü üzerine Masumhan Töre gibi Hokand Hanlığı'ndaki etkili din adamlarının desteğini alan Muhammed Ali Han⁹⁵ (Madali Han) tahta geçti. Kendi hakimiyetini sağlama almak isteyen Madali Han ilk icraat olarak tahtta hak iddia eden veya ihtimali olan kardeşlerini bertaraf etti. Madali Han kendi kardeşi Abdullah'ı saraya davet ederek katlettirdi. Bir diğer kardeşi Sultan Mahmud Han ise Şehrisebz'e kaçarak canını son anda kurtardı.⁹⁶

Ömer Han ve diğer Hokand yöneticileri zamanında "Hocalar" olarak adlandırılan din adamları siyasi alanda çok etkiliydiler. Önemli konular halledilirken muhakkak Hocalar'ın görüşü alınırdı. Madali Han, Hocalar'ın etkisini kırmak için önce onları başkentten uzaklaştırma kararı aldı. Bu amaçla Muhammed Hakimhan Töre'yi geçici süreyle Törekurgân, Namangan ve Kasan vilayetlerinin valisi yaptı. Madali Han,

⁹¹ Mirzoolim Muşrif, *a.g.e.*, 1995, s. 19.

⁹² İvanov, *a.g.e.*, 1958, s. 185.

⁹³ Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 160-161.

⁹⁴ T. K. Beysembiev, *Kokandskaya İstoriografiya: İssledovaniye po İstočnikovedeniyu Sredney Azii XVIII-XIX Vekov*, Almatı 2009, s. 253: Madali Han iktidarı ele geçirmek için babası Ömer Han'ı zehirleyerek öldürdüğünü yazan tarihçiler de vardır. Bkz: Ziyabiddin Maksım Mahzuni, *a.g.e.*, 2007, s. 50.

⁹⁵ Nalivkin kendi eserinde Madali Han hakkında ilginç bir bilgi duyduğunu yazar. O bilgiye göre Madali Han, Ömer Han'ın evladı değildi. Ömer Han'ın eşi Mahlar Ayım bir saray görevlisi ile aşık hikayesi yaşayarak ondan Madali Han'ı doğurmuştur. Bkz: Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 137.

⁹⁶ Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 163.

Muhammed Hakimhan Töre'nin babası Masumhan Töre'yi hacca göndermek bahanesiyle ülkesinden sürgün etti. Masumhan Töre Hokand'ı terk eder etmez oğlu Hakimhan Töre görevinden alınarak dört ay kendi evinde gözetim altında tutuldu. Dördüncü ayda o da babası gibi hacca gönderilerek ülkesinden kovuldu. Hakimhan Töre ile beraber sürgüne gönderilen Fazıl Bey⁹⁷ ve Muhammed Yusuf yolda Madali Han'ın emriyle idam ettirildi.⁹⁸

Madali Han hakimiyetini sağlamlaştırmak uğruna devlet yönetimindeki eski kadroları değiştirmekle uğraşırken Hokand Hanlığı'na Doğu Türkistan'dan elçiler geldi. Elçiler Hokand'da tutsak bulunan Afak Hoca soyundan gelen Cihangir Hoca'nın serbest bırakılmasını Madali Han'dan rica etti. Ancak Ömer Han zamanında Çin ile yapılan anlaşmaya göre Afak Hoca soyundan gelenler serbest bırakılamazdı. Bunun karşılığında Çinliler Hokand Hanlığı'na bazı ticari imtiyazlar ile beraber yıllık olarak belli bir oranda para ödüyorlardı.⁹⁹ Bundan dolayı olsa gerek ki Madali Han Uygur elçilerinin talebini reddetti. Bir yandan da Afak Hoca soyundan gelenlere verilen maddi destek kesildi. Maddi sıkıntılar çeken Cihangir Hoca, Doğu Türkistan'a kaçmayı denedi ancak Madali Han'ın askerleri Cihangir Hoca'yı Oş ile Endicân arasında yakalayarak Hokand'a geri getirdi. Madali Han Cihangir Hoca'nın tekrar kaçmasını önlemek için onu hapse attı. 1822 yılında Hokand Hanlığı hududunda meydana gelen şiddetli deprem nedeniyle şehirler ağır hasar aldı. Cihangir Hoca bu durumdan yararlanarak tekrar Doğu Türkistan'a kaçtı. Çin gibi büyük bir devlet ile mücadele edebilmek için Cihangir Hoca'ya destek lazımdı. O aradığı desteği Alay Kırgızlarından buldu ve 1824 yılında Doğu Türkistan'a doğru ilerledi. Çinliler ile Satuk Buğra Han'ın mezarlığında yapılan savaşı Kırgızların Çonbagış boyunun desteğiyle kazanan Cihangir Hoca Kaşgar'ı ele geçirdi.¹⁰⁰ Hakimhan Töre, Niyaz Muhammed Hokandî ve Molla Musa Sayramî gibi tarihçilerin eserlerine bakılırsa Madali Han Cihangir Hoca'nın Çin ordusu ile baş edebileceğini hiç beklemiyordu. Bu yüzden Cihangir Hoca ve onun dağınık birkaç bin kişilik ordusunun Kaşgar'ı aldığı haberini duyan Madali Han çok şaşırılmıştı. Doğu Türkistan'daki Çin yönetiminin Gülbağ Kalesi'ndeki hazinesinin Cihangir Hoca'nın eline geçme

⁹⁷ Fazıl Bey, Madali Han'ın amcasıdır.

⁹⁸ H. Şen, *Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Hanlığı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2020, s. 96-98.

⁹⁹ Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 109; Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 166; H. Şen *a.g.t.*, 2020, s. 108.

¹⁰⁰ Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 126-127.

ihtimalinden tedirgin olan Madali Han hazineden kendi payını almak için askerleriyle Doğu Türkistan'a hızlı bir şekilde ulaşmıştı. Hokand ordusu Gülbağ Kalesi'ni kuşatarak birkaç gün Çinliler ile savaştı. Ancak askerler arasındaki can kaybının çok olmasından dolayı Madali Han Gülbağ kuşatmasını kaldırarak Hokand'a geri döndü. Ama yine de Gülbağ Kalesi'ni almaya çalıştığı için ona "Gazi" unvanı verildi.¹⁰¹

Hakimhan Töre, Niyaz Muhammed Hokandî ve Molla Musa Sayramî'nin yazdıklarını inceledikten sonra şu söylenebilir ki Cihangir Hoca yardım talep ederek Madali Han'a kendi elçilerini göndermemiştir. Madali Han, Cihangir Hoca'nın askerlerinin Gülbağ Kalesi'ndeki hazineyi ele geçirme ihtimalinden endişe ediyordu. Bu yüzden biraz erken Kaşgar'a ulaşarak hazineyi ele geçirmek istedi. Ancak bazı tarihçiler Cihangir Hoca'nın yardım talep etmesi üzerine Madali Han'ın askerleriyle Kaşgar'a vardığını yazar. Örneğin Hüdayarhazade'nin eserinde Cihangir Hoca'nın Madali Han'a gönderdiği mektubu vardır. Cihangir Hoca o mektubunda şunlar yazılmıştır:

"Kaşgar Müslümanlarının bana nispeten talepleri çoğaldığından ancak Hokand Han'ı Çin hükümeti ile aralarında olan anlaşmalara riayet ederek Kaşgar ehlinin taleplerine iltifat etmemektedir. Bu durum karşısında hanın icazeti olmadan Kaşgar'a gelmek zorunda kaldım. Allahu Teâla'ya şükranlarımız olsun ki Müslüman askerleri zalimlere galip gelip şehrin ekser kısmını ele geçirmiştir. Ancak bazı kalelerde Çin askerleri saklanmıştır. Fermanınız olmadan saldırıya geçmek sünnete hilafıdır. Bu yüzden teşrif buyurup Kaşgar hâkimliğine birini tayin edip, asker birliğinizden bir kısmını Gülbağ ve diğer kalelerin fethi için göndererek Kaşgar'ı kendi hanlığınızın tabiiyetine alırsınız diye umut ederim."¹⁰²

Hüdayarhazade'nin verdiği bu bilgilerin doğruluğuna şüphe ile yaklaşılmalıdır. Çünkü Cihangir Hoca'nın o mektupta yazdıkları ile Kaşgar'da yaptığı eylemleri birbiriyle örtüşmemektedir. Örneğin Cihangir Hoca o mektubunda Kaşgar'a birisini hâkim tayin ederek Doğu Türkistan'ı Hokand Hanlığı'na bağlamasını Madali Han'dan rica etmektedir. Ama gerçekte öyle değildir. Cihangir Hoca Kaşgar'ın bir kısmını alır almaz "Seyyid Cihangir Sultan" unvanını alarak kendisini han ilan etmiştir. Bir de Madali Han askerleriyle Doğu Türkistan'a ulaşırken Cihangir Hoca onu karşılamaya çıkmamıştır. Kötü durumda kalan Madali Han Cihangir Hoca ile irtibat kurmak isteğinde Seyyid

¹⁰¹ Şen, *a.g.t.*, 2020, s. 113, 115-116.

¹⁰² Tagaev, *a.g.t.*, 2017, s. 48.

Sultanhan Hoca, Hakkulu Dadhah ve Bahadır Hoca Dasturhancı'yı elçi olarak Cihangir Hoca'ya göndermiştir. Bu elçiler Cihangir Hoca'nın akrabasıydı. Akrabalarının tekrar tekrar rica etmesi üzerine Cihangir Hoca Madali Han ile görüşmeye ikna oldu. Görüşme esnasında kendi derecesinin Madali Han'la eşit olduğunu göstermek için Cihangir Hoca attan inmedi.¹⁰³

Cihangir Hoca'nın Doğu Türkistan'daki hakimiyeti uzun sürmedi. Bazı kaynaklarda bu süre dokuz ay bazılarındaki ise bir yıl olarak kaydedilir. Çin ordusu ile yapılan savaşta yenilgiye uğrayan Cihangir Hoca Doğu Türkistan'dan kaçarak canını kurtardı. Ancak daha sonra yakalanarak Pekin'de öldürüldü. Çin zulmünden kaçan binlerce mülteci Hokand Hanlığı'na sığındı.¹⁰⁴

Doğu Türkistan'ı geri alan Çin yönetimi Hokand Hanlığı ile önceden yapılan bütün anlaşmaları askıya alarak ticari ambargo uygulamaya başladı. Ana geliri Doğu Türkistan ile yapılan ticarete dayanan Hokand Hanlığı bu ambargolardan ciddi manada etkilendi. Diplomatik yolla bu sorunu halledemeyeceğini anlayan Madali Han Cihangir Hoca'nın kardeşi Muhammed Yusuf'a 25.000 asker vererek Doğu Türkistan'a yolladı. Seferden haberdar olan 20.000 Doğu Türkistanlı mülteci de Muhammed Yusuf'a katıldı. Doğu Türkistan'ın bazı bölgelerini geri almayı başaran Hokandlılar yeni kaleler inşa ederek batıya uzanan bütün ticaret yollarını kontrollerine aldı. Sıkışık kalan Çin yönetimi Madali Han ile müzakereler masasına oturtmaya mecbur kaldı. Uzun süre devam eden görüşmeler sonrası Hokand Hanlığı'na uygulanan bütün ambargolar kaldırıldı. Hatta Hokand yönetimine Doğu Türkistan'dan vergi alma hakkı da verildi. Bunun karşılığında Hokand yönetimi Doğu Türkistan'da isyanların çıkmasını önlemek için Afak Hoca'nın soyundan gelenler üzerinde sıkı kontrol uygulayacaktı.¹⁰⁵

Yerel ve yabancı tarihçilerin yazdıklarına göre Madali Han hakimiyetinin son yıllarında devlet işleriyle pek uğraşmıyordu. Ziyabiddin Maksım bu durumu böyle özetler:

“Said Muhammed Ali Han (Madali Han) eğlenceye dalarak, sadece kendi canının rahatını düşünmeye başladı. Babasının kaşıkla biriktirdiği hazineyi kepçeyle dağıttı. Zamanını kızlarla geçirmeyi adet edindi. Nerede güzel kız varsa onu saraya aldırırdı. Saraya gelen kızlara altın ve gümüş vererek, temiz elbise giydirdi. Böylece

¹⁰³ Şengül, *a.g.t.*, 2020, s. 86-87; Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 127-128; Beysembiev, *a.g.e.*, 1987, s. 106.

¹⁰⁴ İvanov, *a.g.e.*, 1958, s. 207.

¹⁰⁵ Tagaev, *a.g.t.*, 2017, s. 49-51.

hazinenin hepsini kızlara harcadı. Her gün şarap içer ve zamanını şarkı dinleyerek geçirirdi. Beğendiği şarkıcılara ve rakkaselere para dağıtırdı.”¹⁰⁶

Hokand Hanlığı'nın önde gelenleri bu duruma engel de olamıyordu. Çünkü Madali Han'ın gazabından herkes korkuyordu. Ama yine de Madali Han'ı devirmek isteyen siyasi güçler yavaş yavaş bir araya gelerek örgütlendi. Hatta Madali Han'ın öz kardeşi Sultan Mahmut da ona karşı örgütlenen grubun içerisindeydi. Muhalifler Buhara Emiri Nasrullah'a mektup yazarak ondan Madali Han'ı bertaraf etmek için yardım talebinde bulundular. Zaten uzun zamandır Hokand Hanlığı ile savaşıp da işgal etmeyi başaramayan Emir Nasrullah bu fırsatı kaçırmamak için 1841 yılında hemen harekete geçti. Sırasıyla Uratepe, Cizzak, Yam ve Hocent gibi stratejik bölgeler Buharalıların eline geçti. Madali Han Buharalıların başkent Hokand'a kadar ilerlemesini engellemek için Emir Nasrullah ile barış anlaşması imzalamak zorunda kaldı. Anlaşmaya göre Madali Han Buharalıların işgal ettiği topraklarda hak dava etmeyecekti. Hocent şehri ise Madali Han'ın kardeşi Sultan Mahmut'un yönetimine verilecekti. Ancak Emir Nasrullah Buhara'ya döndükten sonra Madali Han ile kardeşi Sultan Mahmut barıştı ve Hocent tekrar Hokand Hanlığı'na bağlandı.¹⁰⁷ Bu gelişmeler Buharalıları ile yapılan anlaşmaya aykırı olduğu için Emir Nasrullah 1842 yılında tekrar Hokand'a saldırıya geçerek başkent Hokand'a kadar ilerledi. Bir hafta süren kuşatma sonrası Hokand şehri düştü. Madali Han, Mahlar Ayım, Sultan Mahmut, Muhammed Emin gibi Hokand Hanlığı'nı yöneten hanedan mensupları öldürüldü ve Hokand şehri yağmalandı.¹⁰⁸ 17 gün Hokand'da kalan Emir Nasrullah, Hokandlı ilim ve sanat adamları başta olmak üzere güzel kızları kendisi ile beraber Buhara'ya götürdü. Hokand yönetimini ise İbrahim Hayal'a bıraktı.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Ziyabiddin Maksım Mahzuni, *a.g.e.*, 2007, s. 50-51: Mahzuni'nin Madali Han hakkında yazdıklarına benzer bilgileri Nalivkin'in eserinden de görebiliriz. Bkz: Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 122.

¹⁰⁷ Şen *a.g.t.*, 2020, s. 213-214.

¹⁰⁸ Buhara askerleri kimseye acımadı. Kadınların bilezik, küpe ve boncuklarını, erkeklerin ise belindeki kemerlerini bile aldılar. Evlerde bir kesim ekmek bırakmayan Buharalıları değerli buldukları ne varsa hepsini aldı. Bundan dolayı Hokand'da zengin ve fakirler arasında bir fark kalmadı. Bkz: Ziyabiddin Maksım Mahzuni, *a.g.e.*, 2007, s. 62.

¹⁰⁹ Beysembiev, *a.g.e.*, 1987, s. 109-110.

1.4. Hanlıktaki Duraklama ve İç İsyanlar Dönemi

1.4.1. Şirali Han Dönemi (1842-1845)

İbrahim Hayal yönetiminin Hokand ahalisine yaptığı zulüm ve katliamlar her geçen gün arttığından halk ayaklanmaları başladı. Bu ayaklanmalara Hokand Hanlığı'nda yaşayan göçebe topluluklar (Kırgız ve Kıpçaklar) öncülük etti. Mirza Alim ibn Mirza Rahim Taşkendî'nin yazdıklarına göre göçebe topluluklar Safedbulan bölgesinde bir araya gelerek toplantı yaptı. Toplantıda konuşan Yusuf Bey¹¹⁰

“Kardeşlerim, yurdumuz büyük bir bela içerisinde kaldı, iktidarımız ise elden gitti. Yöneticimiz öldürüldü. Buhara Emirinin yağma ve talanına maruz kaldık. Kan nehir gibi aktı ve yurttaşlarımızdan ayrıldık. Bu duruma sabretmek mümkün değil. Yurdumuzu azat etmek bizim görevimizdir. Kurtuluş savaşını başlatmak için biz kendimize önder seçmemiz lazım. İktidarı biz dağlılar almalıyız”

diyerek Talas'ta Kırgızlar arasında bulunan Şirali'yi tahta geçirmeyi toplantıya katılanlara teklif etti.¹¹¹ Bu teklif kabul gördükten sonra Kıpçak liderlerinden Yusuf Bey, Muhammed Nazar Bey, Molla Hal Bey ve Utambay Bey Talas'ta bulunan Şirali'yi Han olmaya ikna etti. 1842 yılının temmuz ayında Törekurgân'da Hanlık geleneklerine göre beyaz keçede Han olarak kaldırılan Şirali Han hemen Yusuf Bey'i Binbaşı, Muhammed Nazar Bey Emir-i Leşker yaparak Buharalılara karşı mücadelesine başladı. Kırgız ve Kıpçakların desteğiyle Hokand'ı kuşatan Şirali Han içerideki sivil insanların da desteğiyle hiç zorluk çekmeden şehri aldı. İbrahim Hayal ise Hokand'ı bırakarak Buhara'ya kaçtı.¹¹²

Emir Nasrullah'ın Hokand topraklarından kolay kolay vazgeçmeye niyeti yoktu. Şirali Han'ın Hokand şehrini geri aldığından kırk gün sonra Buharalılar tekrar saldırıya geçti. Hokand ahalisi Buharalılara şiddetli karşılık göstermesine rağmen açlık ve kıtlıktan

¹¹⁰ XIX. asrın sonu XX. asrın başlarında Türkistan'da Kıpçakların “Taza Kıpçak”, “Kırgız Kıpçak”, “Hitay Kıpçak” ve “Sarı Kıpçak” olarak adlandırılan dört büyük kolu yaşamıştır. (K. Ş. Şaniyazov, *K Etničeskoj İstorii Uzbekskogo Naroda (İstoriko-Etnografičeskoe İsledovaniye na Materialah Kıpçakskogo Komponenta)*, Taşkent 1974, s. 116). Yusuf Bey de aslında Kıpçakların “Kırgız Kıpçak” kolunun Saruu boyuna mensuptu. Bu yüzden Hokand kaynaklarında o Kırgız olarak zikredilmiştir. Bkz: K. Usenbayev, *Obşestvenno Ekonomičeskiye Otnoşeniya Kirgizov v Period Gospodstva Kokandskogo Hanstva*, Akademia Nauk Kirgizkoy SSR Yayınları, Frunze 1961, s. 40.

¹¹¹ C. B. Alimbaev, *Kokon Handığı cana Nüzüp Minbaşı*, Turar Yayınları, Bişkek 2015, s. 151-152.

¹¹² Mirza Alim ibn Mirza Rahim Taşkendî, *a.g.e.*, 2007, s. 97; Z. Kamalova, *Hüdayar Han Döneminde Hokand Hanlığı (1845-1875)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2019, s. 89.

ızdırıp çekiyordu. Emir Nasrullah da şehre giden bütün yolları kapatarak halkın açlıktan teslim olmasını iki ay bekledi. Mirzaalim Müşrif'in yazdıklarına göre Hokand ahalisi açlıktan zorluk çekerken Begimkulu Kıpçak iki yüz at ve eşeğe yüklenen buğday ve beş yüz koyunu Hokand'a ulaştırarak halkın Buharalılara karşı mücadele etmesine destek oldu.¹¹³

Emir Nasrullah tarafından Madali Han ve oğlu Muhammed Emin öldürüldükten sonra (1842) onlara hizmet eden Müslümankul Kıpçak zorla Buhara'ya götürülmüştü. Ancak akıllı ve askerî alandaki yeteneklerinden dolayı Müslümankul Emir Nasrullah'ın saygısını kazanarak onun en güvenilir adamına dönüşmüştü. Hatta Emir Nasrullah'ın Şirali Han'ı bertaraf etmek için yaptığı askerî seferine de o eşlik etti. Ama Müslümankul'un asıl amacı kendi halkına karşı savaşmak değil belki fırsat olunca halkının tarafına geçmektir. Emir Nasrullah iki aya yakın Hokand'ı kuşatmasına rağmen şehri alamadı. Bunu fırsat bilen Müslümankul Emir Nasrullah'a gelerek kendisinin Hokand'a gönderilmesi durumunda Şirali Han'a destek veren Kıpçakları savaştan geri çekeceğini söyledi. Emir Nasrullah, Müslümankul'un teklifini hemen kabul etti. Müslümankul kendi planını gerçekleştirmek için Kıpçaklara para dağıtmak lazım olduğunu söyleyince Emir Nasrullah ona kırk bin (40.000) altın da verdi. Müslümankul Hokand'a gelir gelmez Emir Nasrullah'tan aldığı paraları Şirali Han'a teslim etti. Buhara ordusunun zor durumda olduğunu ve Hokandlılar direnmeye devam ederse Emir Nasrullah yakın zamanda geri çekileceğini de söyledi. Müslümankul'un bu sözleri açlıktan ve kıtlıktan azap çeken Hokand ordusunu Buharalılara karşı savaşmaya motive etti.¹¹⁴

Emir Nasrullah iki ay Hokand'ı kuşatmasına rağmen şehri alamadı. Sart, Kırgız ve Kıpçakların sonuna kadar direnmesinin sonucunda Emir Nasrullah Hokand kuşatmasını kaldırarak Buhara'ya gitmek zorunda kaldı. Başka bir kaynağa göre ise Harezmi yöneticisi Allahkulu Han Buhara'ya saldırıya geçtiğinden dolayı Emir Nasrullah Fergana'yı terk etmişti.¹¹⁵ Tarihî kaynaklara göre iki ay devam eden savaşın sonucunda Emir Nasrullah on bine yakın askerini kaybetti.¹¹⁶ Böylece bu savaş hem Buharalılar hem de Hokandlılar için binlerce can kaybıyla sonuçlandı.

¹¹³ Mirzoolim Müşrif, *a.g.e.*, 1995, s. 26; H. N. Bababekov, *a.g.e.*, 2006, s. 51-52.

¹¹⁴ Müslümankul'un Buhara askerleri ile mücadelesi hakkında geniş bilgi almak için bakınız: Ziyabiddin Maksım Mahzuni, *a.g.e.*, 2007, s. 124-125-126; H. N. Bababekov, *a.g.e.*, 2006, s. 33.

¹¹⁵ V. İ. Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 151; P. P. İvanov, *a.g.e.*, 1958, s. 209.

¹¹⁶ T. K. Beysembiev, *a.g.e.*, 1987, s. 113.

Emir Nasrullah Buhara'ya döndükten sonra Şirali Han hemen Hokand Hanlığı'nın elden gitmiş topraklarını geri almak için harekete geçti. Emir Nasrullah tarafından Taşkent valisi yapılan Muhammed Şerif'e kendi elçilerini gönderen Şirali Han ondan şehri teslim etmesini istedi. Ancak olumsuz cevap alınca Şirali Han 1843 yılında kendi oğlu Malla Bey ve Yusuf Bey'in öncülüğündeki ordusu Taşkent'e gönderdi. Hokand ordusu Taşkent'e ulaşmadan önce Kuramalı Gaday Bey ve Buharalı Abdurrahim'in kontrolündeki Buka kalesini ele geçirdi. Yusuf Bey kan akıtmadan Taşkent'i almak istediğinden şehrin önde gelenlerine kendi adamını yollayarak teslim olmaya çağırdı. Zaten Hokand yanlısı olan Bek Muhammed, Salihbek Ahund ve Zahir Tacik, Yusuf Bey'e "siz dışarıdan saldırıya geçin biz ise içeriden" diye mektup yollamışlardı. Şehir içerisinden de destek alan Hokand ordusu çok zorlanmadan Taşkent'i ele geçirdi. Şirali Han Taşkent zapt edildikten sonra şehrin yönetimine büyük oğlu Sarımsak'ı getirdi. Aynı yılda Hocent yöneticisi Hoca Kelan da şehri savaştan Şirali Han'a teslim edince Hokand Hanlığı önceden kaybetmiş olduğu topraklarının büyük bir kısmını geri almış oldu.¹¹⁷

Hokand Hanlığı'nın üst siyasi mevkilerini her zaman Sartlar üstlenirdi. Ancak Buhara-Hokand savaşından sonra göçebelerin ön plana çıkması Sartları oldukça rahatsız etti. Şadı Bey Tacik'in etrafına toplanan Sartlar kendi siyasi güçlerinin tamamen Kırgız ve Kıpçakların eline geçmemesi için mücadeleye başladı. Diğer yandan Kıpçaklar da kendilerine verilen siyasi görevlerden memnun olmamışlardı. Onlar Hokand kurtuluş savaşında yaptığı hizmetleri Şirali Han tarafından yeterince değerlendirilmediği düşüncesindeydi. Şirali Han Kıpçakların hoşnutsuzluğundan haberi vardı. Bu yüzden Kıpçaklar isyan etmeden önce onların liderlerini öldürme kararı aldı. Kıpçaklar kendilerinin aleyhinde iş çevrilmekte olduğunu öğrenince Hokand'ı terk ederek İki Su Arasında¹¹⁸ bir araya geldi ve Müslümankul'un önderliğinde isyana başladı.¹¹⁹ Yusuf Binbaşı ve Sarımsak Bey komutasındaki Hokand ordusunu Müslümankul'un üzerine gönderen Şirali Han isyanı bertaraf etmek istedi. Ancak Kıpçaklar hem maddi hem de

¹¹⁷ R. N. Nabiyev, *İz İstorii Kokandskogo Hanstva (Feodalnoye Hozyaystvo Hodayar-Hana)*, Uzbekskoy SSR Fan Yayınları, Taşkent 1973, s. 32; Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *a.g.e.*, 2009, s. 103-104-105; C. B. Alimbaev, *a.g.e.*, 2015, s. 162-163-164.

¹¹⁸ Endicân vilayetine bağlı olan İki Su Arası, Narın ve Kara-Derya nehirlerinin birleştiği yerdir. Burada Kıpçaklar kalabalık olarak yaşadıklarından dolayı yerli ve yabancı kaynaklarda Kıpçakların merkezi olarak zikredilmiştir. Bkz: R. N. Nabiyev, *a.g.e.*, 1973, s. 33-34.

¹¹⁹ R. N. Nabiyev, *a.g.e.*, 1973, s. 35.

askerî yönden Hokand Hanlığı'ndaki diğer topluluklardan daha güçlüydü. Hatta Hokand ordusundaki en iyi askerler Kıpçaklardan oluşuyordu.¹²⁰ Kıpçaklar ile karşı karşıya gelmek istemeyen Hokand Hanlığı'nın önde gelenleri Müslümankul'a elçi göndererek barışçıl çözüm bulmaya çalıştı. Ama Müslümankul ile şahsi anlaşmazlıklar yaşayan Yusuf Bey isyanı bertaraf etmenin tek yolunun savaş olduğunu ileri sürdü. Çoğunluk barışçıl çözüm yanlısı olduğu için Yusuf Bey kendi fikrinden vazgeçmek zorunda kaldı ve Hokand elçilik heyeti Müslümankul önderliğindeki Kıpçaklara gönderildi. Elçileri karşılayan Müslümankul barış yapmak için Yusuf Bey'i Binbaşılık görevinden almayı ve Kıpçakların can ve mal güvenliğinin sağlanması için yazılı şekilde garanti verilmesini talep etti.¹²¹ Şirali Han, Müslümankul'un bütün talepleri kabul ederek Yusuf Bey'i kendi görevinden aldı ve onun yerine Binbaşılık görevi Şadı Bey Tacik'e verdi. Kendi görevinden alınan Yusuf Bey ise vali olarak Margilan'a gönderildi. Şirali Han'ın diğer bir fermanına göre Müslümankul Endicân valisi ve bütün Kıpçak kavminin sorumlusu oldu.¹²²

Yusuf Bey görevinden alınarak Margilan'a gönderilmesine rağmen Şirali Han onunla irtibatını kesmedi. Hatta Şirali Han sık sık Yusuf Bey'i başkente çağırarak siyasi konularda onunla istişare yapıyordu.¹²³ Şadı Bey Tacik bu görüşmelerden rahatsız olmuştu. Çünkü o Yusuf Bey'in her an kendisinden Binbaşılık görevini alabilmesinden endişe ediyordu. Şadı Bey Tacik tamamen Yusuf Bey'den kurtulmak için onun Buhara Emiri ile iş birliği içerisinde olduğunu Şirali Han'a söyledi ve 1844 yılında öldürtmeyi başardı.¹²⁴ Böyle yalan iftiralar ile Şadı Bey Tacik Şirali Han'ın güvenini kazandı ve hanlıktaki en güçlü siyasi figüre dönüştü. Kendi pozisyonunu daha da güçlendirmek isteyen Şadı Bey siyasi görevleri Taciklere vermeye başladı. En sonunda Müslümankul'dan başka Şadı Bey'e muhalefet edebilecek kimse kalmadı.¹²⁵

Kıpçakların can ve mal güvenliğinin sağlanacağı hakkında yazılı şekilde garanti verilmişti. Ancak Şadı Bey Tacik'in sürekli kışkırtmasından dolayı Şirali Han Müslümankul'u öldürme kararı aldı. Han'ın kararını uygulamaya Hacı Mat Bey (Hacı

¹²⁰ V. İ. Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 155.

¹²¹ Mirza Alim ibn Mirza Rahim Taşkendi, *a.g.e.*, 2007, s. 109.

¹²² T. K. Beysembiev, *a.g.e.*, 1987, s. 114.

¹²³ C. B. Alimbaev, *a.g.e.*, 2015, s. 178-179.

¹²⁴ Mirza Alim ibn Mirza Rahim Taşkendi, *a.g.e.*, 2007, s. 111.

¹²⁵ V. İ. Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 158.

Muhammed Bey) isimli birisi Şehrihan'a gönderildi. Ancak bu haber her nasılsa Müslümankul'a ulaştı ve o Endicân'da isyan başlattı. Kısa sürede Kıpçaklardan asker toplayan Müslümankul başkent Hokand'a yöneldi. Endicân'dan Hokand'a kadarki birçok şehir ve kaleler Kıpçaklar tarafından ele geçirildi. Bu haberi duyan Şirali Han hemen Taşkent'te bulunan oğlu Sarımsak Bey'i yardıma çağırdı. Sarımsak Bey gelene kadar Kıpçakları karşılamak için Şadı Bey Tacik Hokand ordusu ile Çust'a gönderildi. Çust'ta karşı karşıya gelen Hokand ve Kıpçak orduları arasındaki savaşta Hokandlılar yenilgiye uğradı. Şadı Bey Tacik ise yakalanarak öldürüldü.¹²⁶ Bu arada Sarımsak Bey Hokand'a gelerek babasının imdadına yetişti. Ancak artık hiçbir güç Kıpçakları engelleyemedi. Çünkü Kıpçakların isyanına diğer boy ve halkların reisleri de katılmıştı. Müslümankul Kıpçak onların her birine para, şan şöhret ve siyasi görevlerden pay vermeyi vaat etmişti.¹²⁷ Şirali Han barış telif etmek için Müslümankul'a ünlü din adamlarından Hazret Sahip Zade'yi gönderdi. Ancak Müslümankul bu teklifi reddetti. Kanaatimizce Müslümankul'un böyle karar almasının nedeni onun Han'a güvenmemesidir. Çünkü Şirali Han ve Hokand'ın önde gelenleri Müslümankul ve diğer Kıpçak liderlerinin can güvenliğinin garantisini vermiş ancak vaatlerini bozarak Müslümankul'u öldürme teşebbüsünde bulunmuşlardı. Müslümankul gelecekte bu gibi olayların tekrarlanmasını önlemek için hanın askerî gücünü tamamen kırmak istemiş olabilir. Zaten o Hokand'a yönelirken Şirali Han'ı öldürmek arzusu olmadığını, sadece Han'a yanlış bilgileri veren Şadı Bey Tacik gibi üst siyasi görevlileri cezalandırmak istediğini belirtmişti.¹²⁸

Hokand'ı kuşatan Kıpçaklar kısa sürede şehri aldı. Sarımsak Bey kendi canını kurtarmak için babası Şirali Han ve akrabalarını Müslümankul'un eline bırakarak Buhara'ya kaçtı. Müslümankul kendisinin ve Kıpçakların aleyhinde olan Azimbay Koşbegi, Tanrikulu Şigavul, Muhammed Karim Yasavul ve Ernazar Dadhah'ı idam etti. İdam edilenlerin arasında Süleyman Hoca Şeyhülislam gibi bazı din adamları da vardı.¹²⁹

Müslümankul verdiği sözünü bozmadan Şirali Han'a dokunmadı. Bundan dolayı Şirali Han onu Binbaşı yaptı. Yerel ve yabancı tarihçilerin yazdıklarına göre Binbaşı olan

¹²⁶ V. İ. Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 159.

¹²⁷ B. M. Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 207.

¹²⁸ R. N. Nabiyev, *a.g.e.*, 1973, s. 36.

¹²⁹ T. K. Beysembiev, *a.g.e.*, 1987, s. 115.

Müslümankul fiili olarak Hokand Hanlığı'nın yönetimini kendi eline aldı.¹³⁰ Müslümankul hakimiyetini pekiştirmek için Kıpçaklardan Mirzat'ı Baturbaşı olarak görevlendirirken diğer güvenilir adamlarından Hüdayar Han'ı Törekurgân'a, Nur Muhammed'i Kuramalılara, Utambay'ı Margilan'a, Molla Sıddık'ı Endicân'a, Hal Muhammed'i Şehrihan'a, Rahmança'yı Çust'a ve Aziz Pervaneçi'yi Taşkent'e vali yaptı.¹³¹

Müslümankul önderliğindeki Kıpçakların üst siyasi görevleri üstlenmesi bazı Sart ve Kırgız liderlerini hoşnutsuz etti. Örneğin Alaylı Kırgızların lideri Alimbek Dadhah Oş şehrini kuşattı. Ziyabiddin Maksım Mahzuni'nin yazdıklarına göre Alimbek Dadhah ve diğer Kırgız liderleri "Kıpçaklar ile savaşarak hanlığı ele geçireceğiz. Kıpçakları öldürerek hanın yanında biz oturacağız ve Dadhahlık edeceğiz" demişlerdi.¹³² Sonuç olarak denilebilir ki Kıpçaklara karşı isyanların başlamasının nedeni Müslümankul'un diğer etnik gruplara yaptığı zulüm değildi. Bu isyanların asıl nedeni sadece iktidarı ele geçirmektir. Diğer yandan Taşkentli Sartlar ile Kazaklar da Müslümankul'un vali olarak gönderdiği Molla Halbek'i esir alarak isyana başladı. Bundan haberdar olan Buhara Emiri Sarımsak Bey'i Taşkent'e gönderdi ve şehir Hokandlılar'ın kontrolünden çıktı. Müslümankul askerlerini alarak Alaylı Kırgızların isyanını bertaraf etmek için Oş'a gelirken Rahmetullah Ming ve Satıbaldı Dadhah Kırgızların Avagat (Avat) boyu ile iş birliği yaparak Şirali Han'ı öldürdü. Yerine ise Alim Han'ın oğlu Murat Han¹³³ tahta geçirildi. Bu haberi duyan Müslümankul Hokand'a geri döndü ve Murat Han'ı öldürdü. Müslümankul on dört yaşındaki Hüdayar'ı Han olarak ilan etti.¹³⁴

1.4.2. Hüdayar Han'ın Birinci Dönemi (1845-1858)

24 Ağustos 1845 tarihinde Şirali Han'ın 14 (15) yaşındaki oğlu Hüdayar, Müslümankul'un desteğiyle Han olarak ilan edildi. Müslümankul kendi kızını¹³⁵ Hüdayar

¹³⁰ D. Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarı)*, İdeal Kültür & Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 52.

¹³¹ Ziyabiddin Maksım Mahzuni, *a.g.e.*, 2007, s. 184.

¹³² Ziyabiddin Maksım Mahzuni, *a.g.e.*, 2007, s. 184.

¹³³ Murat Han'ın iktidara gelişi ve hayat yolculuğu hakkında geniş bilgi almak için bkz: Z. Kamalova, *a.g.t.*, 2019, s. 93-94-95.

¹³⁴ B. M. Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 211-212.

¹³⁵ Ziyabiddin Maksım Mahzuni'nin yazdıklarına göre Müslümankul kendi kızını değil, vefat eden kız kardeşinin kızını Hüdayar Han ile evlendirmiştir. Bkz: Ziyabiddin Maksım Mahzuni, *a.g.e.*, 2007, s. 192.

ile evlendirerek Atalık¹³⁶ unvanını aldı. İktidarı ele geçiren Müslümankul siyasi düşmanlığa son vermek için Taşkent'te bulunan Sarımsak Bey'e ünlü din adamı Miyan Halil Sahib'i göndererek ona barış teklif etti. Sarımsak Bey barış teklifini kabul ederek Hokand'a geldi. Böylece o Müslümankul liderliğindeki Kıpçakların hakimiyetini tanımış oldu.¹³⁷ Ancak Sarımsak Bey'in Hokand'da kalması hem Müslümankul için hem de Hüdayar Han için tehlikeliydi. Çünkü Hokand Hanlığı tarihi boyunca şehzadeler tahta geçmek için fırsat bulur bulmaz isyan ederek kardeşlerine suikast yapmışlardır. Diğer yandan Sarımsak Bey Buhara Emiri ile irtibatta olmuştu. O geçmişte Buharalıların yardımıyla Taşkent'in yönetimini ele geçirmişti. Sarımsak Bey iktidara el koymak için Buharalılar ile iş birliği yapma ihtimali de yüksekti. Bundan dolayı Sarımsak Bey Balıkcı'ya vali olarak gönderildi. Üç ay geçtikten sonra Müslümankul'un emriyle Sarımsak Bey öldürüldü.¹³⁸

Hokand Hanlığı'na ait tarihî kaynakların neredeyse hepsinde Kıpçaklar iktidarı ele almaz halka zulüm etmeye başladığı zikredilir. Örneğin Şauki'nin yazdıklarına göre;

“Kıpçaklar halkın mal ve mülküne el koymaya başladıklarından bir anda zenginleşmişler ki kadife elbiseler giymeye başlamışlar. Kafalarında ise pahalı renkli sarık sarıyorlardı. Hatta altın kılıçla ve pahalı atlarla geziyorlardı. Görkemli evlerde yaşamaya başlamışlardı.”¹³⁹

Ama Rus kaynaklarında yukarıda bahsedilen bilgiler biraz farklı yansıtılır. Örneğin Nalivkin ve İvanov'un yazdıklarına göre Kıpçakların zenginleşmesine onların göçebelikten yarı göçebe hayat tarzına geçmesi neden olmuştur. Çünkü Kıpçaklar göçebeyken sadece hayvancılıktan gelir alırken yarı göçebe olunca hem hayvancılık hem de çiftçilikten gelir elde etmeye başlamıştır. Ama bilindiği üzere Fergana Vadisi'nin çiftçiliğe elverişli topraklarının neredeyse hepsi Sartların elinde idi. Bundan dolayı Kıpçaklar Ömer Han ile anlaşma yaparak¹⁴⁰ susuz arazilere kanallar vasıtasıyla su

¹³⁶ Atalık unvanı Hokand hanlığındaki en üst siyasi görevdir. Atalık görevini üstlenen birisi küçük yaşta olan Han'ın devleti yönetmesine yardımcı olmuştur. Bundan dolayı Han'ın mührü ile Atalık'ın mührü aynıydı. Bkz: T. K. Beysembiev, *a.g.e.*, 2009, s. 23.

¹³⁷ T. K. Beysembiev, *a.g.e.*, 2009, s. 266.

¹³⁸ Ziyabiddin Maksım Mahzuni, *a.g.e.*, 2007, s. 195-196.

¹³⁹ R. N. Nabiyev, *a.g.e.*, 1973, s. 39.

¹⁴⁰ Sartlar ile beraber göçebe ve yarı göçebe toplumlar da çiftçiliğe elverişli toprakları veya otlak alanları mülk edinebilirdi. Bunun için sadece Hokand Hanları ile anlaşma yaparak belli bir bedel ödemek yeterliydi. Han ile anlaşma yapıldıktan sonra taşınmaz mülkün sahibinin kim olduğunu gösteren Han'ın mührü ile mühürlenmiş Tacikçe yazılmış resmî belge veriliyordu. Örneğin 1912 yılında Talas'ın Saruu volostunda

getirmişlerdir ve o arazileri mülk edinmeye başlamışlardır. Müslümankul'un öncülük ettiği Kıpçaklar iktidarı aldıktan sonra da aktif bir şekilde sulama kanallarının yapımına devam etmişlerdir. Örneğin Müslümankul'un emrine göre Çınabad kanalının yapımı tamamlanarak Bahir-Abad yerleşim merkezi oluşturulmuştur. Sırderya'nın sağ kıyısında da yeni kanalın yapımı başlamıştır ancak inşası tamamlanmamıştır.¹⁴¹ Nalivkin ve İvanov'un yazdıklarından sonuç olarak denilebilir ki Kıpçaklar Hokand yönetimini ele geçirmeden önce bile Hanlıktaki diğer etnik gruplara göre daha zengin ve güçlüydü. Hatta Hokand ordusundaki en iyi askerler bile hep Kıpçaklardan oluşuyordu. Kıpçaklar kendi askerî yeteneklerinin farkında olduğunu ve bundan gurur duyduklarını Nalivkin kendi eserinde dile getirir.¹⁴²

Kıpçakların birlik ve beraberliği kısa sürede bozulmaya başladı. Bunun nedeni Kıpçak liderlerinin kendi aralarında iktidarı paylaşamamalarıydı. Müslümankul Taşkent'in yönetimini Aziz Pervaneçi'ye vermesinin ardından Muhammed Dayır Dadhah, Molla Halbek ve Rahmankulu gibi Kıpçak liderleri fitne çıkardı. Müslümankul fitnecileri katlederken çeşitli Kıpçak boyları arasındaki bağ tamamen koptu. Müslümankul'a muhalefet edenlere Taşkent yöneticisi Nur Muhammed Kıpçak liderlik etti. Uzun zamandır kukla yönetici olan Hüdayar Han kayınpederi Müslümankul'dan kurtulmak için Nur Muhammed ile beraber hareket etti. Bıkkılama'da yapılan savaşta Müslümankul kendi soydaşları tarafından tutuklanarak Hüdayar Han'a teslim edildi. Hokand'a götürülen Müslümankul 1853 yılında idam edildi.

Hüdayar Han, Müslümankul'u ortadan kaldırdıktan sonra Hokand Hanlığı'ndaki bütün Kıpçakların öldürülmesi emrini verdi. Hatta Müslümankul'a karşı isyana öncülük eden Taşkent yöneticisi Nur Muhammed Kıpçak ile Utambay Bey de ölüme mahkûm edilenlerin listesine eklendi. Nitekim Hüdayar Han'ın güvenilir adamlarından olan Yakup Bey'in¹⁴³ araya girmesiyle ikisi son anda ölümden kurtuldu. Ancak Nur Muhammed

Hokand Hanları tarafından verilen bu gibi sekiz tane belge bulunmuştur. Bkz: K. Usenbayev, *a.g.e.*, 1961, s. 89.

¹⁴¹ R. N. Nabyev, *a.g.e.*, 1973, s. 47.

¹⁴² V. İ. Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 155; P. P. İvanov, *a.g.e.*, 1958, s. 191-192.

¹⁴³ (Yakup Bey'in kız kardeşiyle Nur Muhammed Koşbegi evlenmişti) Yakup Bey, Müslümankul önderliğindeki Kıpçakları mağlubiyete uğratmada Hüdayar Han'a yardımcı oldu. Hüdayar Han bundan dolayı Yakup Bey'i Akmescit Kalesi'nin yöneticisi yaptı. Ancak 1852 yılında Akmescit Ruslar tarafından işgal edilirken Yakup Bey ile Hüdayar Han'ın arası bozuldu. Yakup Bey kaçarak Buhara'ya sığındı ve Emir'in hizmetine girdi. O kısa sürede Buhara Emiri'nin güvenilir adamlarından birine dönüştü ve Cizzak'ın valisi oldu. Ancak Yakup Bey 1860'ta Malla Han tarafından esir alındı. Yakup Bey'in Hüdayar Han ile düşmanlığını hesaba katan Malla Han, Yakup Bey'i affederek onu Kurama valisi yaptı. Yakup Bey

Bey'in ailesinin tamamı katledildi.¹⁴⁴ Sonuçta iki ay devam eden Kıpçak kıyımında kadın çocuk denilmeden 20.000'den fazla Kıpçak öldürüldü ve malvarlıklarına el konuldu. Buna itiraz eden Utambay Bey ve Müslümankul'un oğlu dağılan Kıpçakları bir araya getirdi ve 1854 yılında Endicân taraflarda isyana başladı. Kısa sürede Endicân ve Margilan şehri Kıpçakların eline geçti. Ama altı ay devam eden bu isyanın detayları hakkında yeterli bilgi olmamasından dolayı isyanın nasıl sonuçlandığı bilinmemektedir.¹⁴⁵

Hüdayar Han Müslümankul'un elinden hakimiyeti aldıktan sonra hanlıkta asayiş sağlamadı. Hanlıktaki istikrarsızlıktan yararlanan Uratepe yöneticisi Abdulgaffar Bey bağımsızlığını ilan etti. Hüdayar Han Uratepe'ye sefere çıkarken Taşkent yöneticisi Malla Han da isyana başladı. Malla Han 1853 yılında kardeşi Hüdayar Han'a mektup göndererek Hanlık geleneklerine göre tahta hanedanın en büyüğü geçmesi gerektiğini söyledi ve iktidarın kendisine devredilmesini istedi. Ancak Malla Han'ın isyanı uzun sürmedi. Taşkent'te yapılan savaşı Hüdayar Han kazandı ve Malla Han Buhara'ya kaçmak zorunda kaldı.¹⁴⁶ Bu arada Türkistan kapılarına dayanan Ruslar 28 Temmuz 1853'te Akmesit Kalesi'ni işgal etti.¹⁴⁷ Buna rağmen iç çekişmeler son bulmadı. Hüdayar Han kardeşi Sofi Bey'in düğünü için Endicân'a giderken Rüstem Bey Hokand yönetimini ele geçirmeye kalkıştı. Ama Rüstem Bey'in de girişimi başarılı olmadı ve o sürgüne yollandı.¹⁴⁸

Hokand Hanlığı'ndaki iç çekişmeler ekonomik krizlere neden olduğundan halkın geçinmesi zorlaştı. Buna rağmen Hüdayar Han'ın rejimi halka zulüm etmeye devam etti. Örneğin 1858 yılında Taşkent ve etrafında yaşayan Kazak ve Kırgızlardan yüz koyun için 7 ruble, büyük inek başına 2 ruble, yavrularına 1 ruble, büyük deve başına 3 ruble, küçüklerine 2 ruble vergi alınmaya başladı. Hatta aile içindeki ergen yaştaki her kız çocuk için 20 ruble talep edilmeye başladığından halk ayaklandı. Kazak ve Kırgızlardan oluşan

1862 yılında Hüdayar Han'a karşı isyanlara da katıldı ve daha sonra Emir-i Leşker Alimkul tarafından Doğu Türkistan'a gönderildi. Bkz: T. K. Beysembiev, *Tarihi Şahruhi kak İstoriçeskiy İstoçnik*, Nauka Yayınları, Alma-Ata 1987, s. 88.

¹⁴⁴ H. N. Bababekov, *Narodniye Dviveniya v Kokandskom Hanstve i ih Sosialno-Ekonomiçeskiye i Politiçeskiye Predposilki (XVIII-XIX VV.)*, Uzbekskoy SSR Fan Yayınları, Taşkent 1990, s. 69; R. N. Nabiyev, *a.g.e.*, 1973, s. 44.

¹⁴⁵ H. N. Bababekov, *a.g.e.*, 1990, s. 70.

¹⁴⁶ B. M. Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 225.

¹⁴⁷ H. Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele*, Çeviren Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 90.

¹⁴⁸ Z. Kamalova, *a.g.t.*, 2019, s. 125.

ayaklanmacılar Pişpek'te Hokand ordusunu yenilgiye uğrattı ve ardından Evliya-Ata kalesini kuşatmaya aldı. Hüdayar Han bu isyanı bertaraf etmek için başkentten ek asker gönderdi. Bu haber Kazak ve Kırgızlara ulaştınca onlar kale kuşatmasını kaldırarak kendi köylerine döndü. Buna rağmen Hokand ordusu Kazak ve Kırgızları cezalandırmaya devam etti. Çaresiz kalan Kazak ve Kırgızlar Hüdayar Han'dan kurtulmak için Rus vatandaşlığına geçmeyi tercih etti.¹⁴⁹

1.4.3. Malla Han Dönemi (1858-1862)

Hüdayar Han devlet işleri ile pek uğraşmıyordu. O, zamanını ziyafetler düzenleyerek ve avcılık yaparak geçiriyordu.¹⁵⁰ Bundan dolayı Hüdayar Han kendi halkının ne tür zorluklar içerisinde olduğunun farkında değildi. Halktan “Kök Pulu”, “Kuş Pulu” gibi yeni vergiler almaya başladı. Malla Han kardeşi Hüdayar Han'ın vergi politikasından memnun olmayan Kazak, Kıpçak ve Kırgızları kendi yanına çekmeyi başardı. O 1858 yılında ikinci defa isyan girişiminde bulundu. Samancı'da yapılan savaşta Hüdayar Han'ın ordusunu yenilgiye uğradı. Bunun ardından Malla Han başkent Hokand'ı ele geçirerek kendisini Han ilan etti.¹⁵¹

Malla Han tahta geçtikten sonra kardeşi Hüdayar Han tarafından en çok zulüm gören etnik grupların gönlünü almaya çalıştı. Örneğin o, Müslümankul'un ölümünün ardından müsadere edilen Kıpçak topraklarını sahiplerine iade edilmesini emretti. Malla Han'ın diğer bir emriyle Kırgızlardan Seyyid Bek Hocent, Alimbek Endicân ve Molla Kasım Nev Kalesi'nin yöneticiliğine geçti. Malla Han'ın böyle adım atmasının nedeni Kıpçak ve Kırgızları Hüdayar Han'a karşı koymaktı. Çünkü Hüdayar Han Buhara Emirinin desteğiyle Karategin bölgesinde yer alan Garm Kalesi'ne yerleşerek Malla Han'a karşı mücadeleye hazırlık yapmaktaydı. Kıpçak ve Kırgızları kendi tarafına çekmeyi başaran Malla Han Karategin'e sığınan Hüdayar Han'ı 1860'ta yine bir defa yenilgiye uğrattı. Hüdayar Han kaçarak Cizzak'a sığındı. Malla Han Hüdayar Han'ı yakalamak için aynı yılda Cizzak'a askerlerini gönderdi. Hokand askerleri Hüdayar Han'ı Cizzak'ta da yenilgiye uğrattı ancak onu yakalayamadı.¹⁵²

¹⁴⁹ A. H. Hasanov, *Narodniye Dvijeniya v Kirgizii v Period Kokandskogo Hanstva*, Nauka Yayınları, Moskova-1977, s. 36; H. N. Bababekov, *a.g.e.*, 1990, s. 72-75.

¹⁵⁰ H. Ziyayev, *a.g.e.*, 2007, s. 97; D. Koç, *a.g.e.*, 2015, s. 56.

¹⁵¹ T. K. Beysembiev, *a.g.e.*, 2009, s. 275.

¹⁵² R. N. Nabiyeu, *a.g.e.*, 1973, s 55-56.

Hokand Hanlığı'ndaki iç istikrarsızlıktan yararlanan Ruslar adım adım Hokand topraklarını işgal etmeye devam etmekteydi. 1859 yılında Kazakların Ulu Cüz'ü ile Kırgızistan sınırında Kastek askerî istihkamı inşa edildi. Ruslar Kastek'i Hokand Hanlığı'nın iç kısımlarına saldırmak için kendilerine merkez yaptı. 26 Ağustos 1860'ta Tokmak Kalesi, 5 Eylül'de ise Pişpek Kalesi Ruslar tarafından işgal edildi. Malla Han işgal edilen kaleleri geri almak için Taşkent yöneticisi Kanatşah ve Endicân valisi Alimbek Dadhah komutasındaki askerleri gönderdi. Ancak yolda Kanatşah ile Alimbek Dadhah arasında ihtilaf çıktı ve Alimbek Dadhah geri çekildi. Kanatşah ise savaşıma devam ederek Pişpek Kalesi'ni Ruslardan geri aldı. İki ay Pişpek'te kaldıktan sonra Kanatşah Taşkent'e döndü.¹⁵³

Ruslar Türkistan'ın iç kısımlarına sürekli ilerlerken Türkistan Hanlıklarının yöneticileri (Buhara, Hive ve Hokand) birleşerek Rusları durdurmak yerine kendileri arasında mücadele ediyordu. Örneğin Buhara Emirliği ile Hokand Hanlığı Uratepe, Cizzak ve Hocent gibi bölgeler için birbiri ile savaşıma devam etti. İvanov'un yazdıklarına göre Hokand Hanlığı'na olan kin ve adavetinden dolayı Buharalılar Rusların biraz önce Taşkent'i işgal etmesini istiyorlardı. Eğer Ruslar Taşkent'i işgal ederse Hokand Hanlığı'nın diğer kısımlarını Buharalılar hiç zorluk çekmeden kendilerine bağlayabilirlerdi.¹⁵⁴ Hokand hanları da fırsat olur olmaz Buhara'ya saldırmaya hazırды. Örneğin Malla Han Ruslar ile savaş halinde olmasına rağmen Emir Nasrullah'ın ölümü (Ekim 1860) üzerine Buhara'ya saldırdı. Malla Han'ın amacı Uratepe'yi tekrar Hokand Hanlığı'na bağlamaktı. Bu askerî sefer bahar mevsimindeki ekim dikim zamanında yapıldığı için Uratepeliler tarla işlerini tamamlama bilmek için Malla Han ile barış yapmak zorunda kaldı. Malla Han bununla da sınırlı kalmadan Şehrisebz'deki Kenegeslerin yardım talebi üzerine Buhara'nın iç kısımlarına doğru ilerlemeye devam etti. Hatta Semerkant'ın kuzey ve kuzeydoğu bölgelerini Hokandlılar tarafından yağmalandı. Buhara'nın yeni yöneticisi Emir Muzaffer'in barış talep etmesi üzerine Malla Han Buhara topraklarını terk etmeyi kabul etti.¹⁵⁵

Tasnif-i Garib isimli eserde bahsedildiğine göre Malla Han ile onu iktidara getiren bazı siyasi gruplar (Kıpçak ve Kırgızlar) arasında anlaşma yapılmıştı. O anlaşmaya göre Malla

¹⁵³ H. Ziyayev, *a.g.e.*, 2007, s. 98-101.

¹⁵⁴ P. P. İvanov, *a.g.e.*, 1958, s. 146.

¹⁵⁵ B. Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 236-237.

Han kendisinin tahta çıkmasına yardım edenlere hiçbir zaman zarar vermeyecekti. Buna karşılık o gruplar Malla Han'ı her türlü tehlikeden koruyacaktı. Ama Malla Han 1862 yılının kış aylarında Endicân valisi Alimbek'i (Kırgız) öldürme kararı aldı. Kendi canının tehlikede olduğunu anlayan Alimbek kaçarak Alay'a sığındı. Malla Han, Alimbek'i yakalamak için Alay'a sefer düzenlemeye kalkıştı. Nitekim araya bazı devlet adamları girerek Malla Han ile Alimbek'i barıştırdı. Malla Han Kıpçaklardan Nur Muhammed ile Utambay'ı da öldürmeye kalkışınca Kırgız ve Kıpçak Beyleri birleşerek gece vaktinde sarhoş halde olan Malla Han'ı öldürdü ve tahta Şahmurat'ı geçirdi.¹⁵⁶

1.4.4. Hüdayar Han'ın İkinci Dönemi (1862-1863)

Kırgız ve Kıpçaklar Malla Han'ı öldürerek yerine Şahmurat Han'ı geçirdiler. Ancak Taşkent yöneticisi Kanatşah, Kırgız ve Kıpçaklara olan kin ve düşmanlığından dolayı Şahmurat Han'ın iktidarını tanımadı. O Buhara'ya sığınan Hüdayar Han'ı Taşkent'e davet ederek Şahmurat Han ve onun etrafındaki Kırgız ve Kıpçak Beylerine karşı isyan başlattı. Bu arada Uratepe'nin eski yöneticisi Abdulgaffar Bey de harekete geçerek Yam, Zamin ve Uratepe'yi işgal etti. Şahmurat Han bir anda iki cephede savaşamazdı. Bu yüzden o ilk önce Taşkent'i ele geçirmeye çalıştı. Taşkent'i almak için Türkistan ve Evliya-Ata yöneticileri de Şahmurat Han'a katıldı. Ancak Taşkent kuşatması başarısız tamamlandı. Çünkü Buhara Emiri Muzaffer, Hüdayar Han'ın yardım talep etmesi üzerine Hokand'a doğru ilerledi.¹⁵⁷ Başkent Hokand'ın ahalisi Hüdayar Han tarafına geçmesi nedeniyle Şahmurat Han ve Kıpçak liderleri şehri bırakarak kaçtı. Hüdayar Han hiç zorluk çekmeden Hokand'ı ele geçirerek 5 Mayıs 1862'de tekrar Han ilan edildi.¹⁵⁸

Kıpçaklardan Molla Alimkul ve Şadman Hoca, Hüdayar Han ile mücadele etmeye devam etti. Onlar kısa sürede dağılan Kıpçakları bir araya getirdi ve Endicân'ı ele geçirdi. Hüdayar Han Endicân'ı geri almak için yola çıktı ancak Molla Alimkul komutasındaki Kıpçaklar Asaka mevziinde Hüdayar Han'a ağır bir darbe verdi. Han askerlerinin büyük bir kısmı Kıpçaklar tarafından öldürülürken sağ salim kalanları ise kaçarak dağıldı. Böylece Hüdayar Han Kuva mevziinde Kıpçakların kuşatması altında kaldı. Başkent Hokand'dan yardımcı askerler gelmesine rağmen Hüdayar Han Kıpçakların

¹⁵⁶ T. K. Beysembiev, *a.g.e.*, 2009, s. 280; Mirzoolim Muşrif, *a.g.e.*, 1995, s. 65.

¹⁵⁷ R. N. Nabiyeu, *a.g.e.*, 1973, s. 61.

¹⁵⁸ Muhammad Yunus Tayip, *Tarih-i Alimkuli Amirlaşkar*, Yay. Haz. Ş. Vohidov, Şark Yulduzi Dergisi, sy. 2, Taşkent 1996, s. 210.

kuşatmasından çıkamadı. Böylece bu kuşatma bir ay devam etti.¹⁵⁹ Molla Alimkul aniden bu kuşatmanı kaldırarak savunmasız kalan başkent Hokand'ı ele geçirdi. Ancak Hüdayar Han Hokand'a yaklaşırken halk yine Kıpçaklardan yüz çevirdi ve Han tarafına geçti.¹⁶⁰ Molla Alimkul Hokand'da tutunamayacağını anladı ve askerî teçhizatları alarak şehri terk etti. Ama Molla Alimkul ve Kıpçaklara karşı mücadeleye devam etmek için Hüdayar Han'da yeterli askerî teçhizat kalmamıştı. Bundan dolayı o yine Buhara Emirinden yardım talebinde bulundu. Emir Muzaffer askerleriyle Hokand'a geldi ancak Yarmazar'da onun ordusu Molla Alimkul tarafından yenilgiye uğratıldı. Emir Muzaffer şan ve şerefiyle Buhara'ya gitmek istediğinden Molla Alimkul'a kendi elçilerini göndererek barış teklif etti. Hüdayar Han tahtan inmediği sürece barış olmayacağını Emir Muzaffer'e ileten Molla Alimkul Buhara askerlerine saldırmaya devam etti. Zor durumda kalan Emir Muzaffer Hokand Hanlığı'nı Molla Alimkul'un tasarrufuna bırakarak Hüdayar Han ile beraber Buhara'ya döndü.¹⁶¹

1.4.5. Sultan Seyyid Han Dönemi (1863-1865)

Molla Alimkul komutasındaki Kıpçak ve Kırgızlar Buhara Emiri Muzaffer ve Hüdayar Han'ı yenilgiye uğratarak onları Buhara'ya dönmesini sağladıktan sonra Hokand Hanlığı'nın bütün önde gelenleri Margilan'da bir araya geldi. Hokand Hanlığı'ndaki kargaşa ve karışıklıkların başlıca nedeni herkesin itaat edeceği birisinin yokluğundan kaynaklandığını belirten Molla Alimkul toplantıya katılanlardan han makamına adaylar göstermelerini rica etti. Ünlü din adamlarından Ziyaeddin Mahdum bu toplantıya katılanlardandı. O hanlık makamına Molla Alimkul'un kendisinin layık olduğunu söyledi. Ancak Molla Alimkul kendi amacının Han olmak değil şehzadelerin birisinin han olarak seçilmesi durumunda vatanına ve yeni hana hizmet etmek olduğunu belirtti. Bundan sonra toplantıya katılanlar han soyundan gelen şehzadelerin isimlerini saymaya başladı. Molla Alimkul ismi geçen şehzadelerin hiçbirisinin hanlık makama layık görmedi ve sonunda Malla Han'ın on iki (bazı kaynaklarda Sultan Said'in dokuz yaşında oğlu bahsedilir) yaşındaki oğlu Sultan Said'in tahta geçmesini önerdi. Toplantıya katılan

¹⁵⁹ V. İ. Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 195.

¹⁶⁰ Sartlar, Kıpçak ve Kırgız köylerine saldırdı. Hatta Sartlar, Emir-i Leşker Alimkul'un öncülüğündeki isyanlara katılmayan Kırgız ve Kıpçakları bile öldürdü ve evleri ateşe verdi. Bu kargaşada kaçmayı başaran Kırgız ve Kıpçak aileleri dağlı bölgelere sığındı. Kaçanların geride kalan mal ve mülkü ise Sartlar tarafından yağmalandı. Bkz: Muhammad Yunus Tayip, *a.g.e.*, 1996, s. 211.

¹⁶¹ Ziyabiddin Maksım Mahzuni, *a.g.e.*, 2007, s. 232-233.

Hokand Hanlığı'nın önde gelenlerinin hepsi Molla Alimkul'un önerisini kabul etti ve Sultan Seyyid Hokand Hanı olarak ilan edildi.¹⁶²

Hüdayar Han devrinde göçebe halklara o kadar zulüm edilmişti ki onlar İslam devleti olan Hokand Hanlığı'nın yanında olmak yerine Hristiyan Ruslara tabi olmayı tercih etmişlerdi. Örneğin aşırı vergileri ödeyemeyen Kırgızlar 1859 yılında isyan etti. Kırgızlar merkezi Tien-Şan'daki (Tanrı Dağları) Kurtka Kalesi'ni kendi kontrollerine aldı. Bu isyan dört yıl devam etti. 1863 yılında Hokand askerlerinin tekrar saldırıya geçmesi sonucunda bu isyan bertaraf edildi. Bölgede yaşayan Kırgızlar Hokand ordusunun cezalandırmasından korktuğu için Doğu Türkistan ve hatta Pamir dağlarına kaçtı. Bu zulümlere dayanamayan Kırgızlar Rus fukaralığını kabul etmek için Ruslar ile bağlantı kurmaya çalıştı.¹⁶³ Bu arada Kırgızlar ile aynı kaderi yaşayan Kazaklar arasında da Ruslara bağlanma isteği arttı.

Sultan Seyyid Han ve Molla Alimkul Kırgız ve Kazakların Ruslara bağlanmasını önlemek için acilen tedbir almaya başladı. Molla Alimkul Taşkent yöneticisi Nur Muhammed'e Kırgız ve Kazaklar ile bozulan ilişkileri düzeltme emri verdi. Bu emiri yerine getirmek için Nur Muhammed, Kırgız ve Kazakların önde gelenlerine hediyeler ile beraber mektup gönderdi. O mektupların içeriğinde şu şekildeydi:

“Allahu Teâlâ'ya şükürler olsun ki, şeriat kanunları temelinde huzurlu ve refah bir hayata eriştik. Artık 92 kabile birleşerek bir halka oluşturdu. Bu şekilde bizim sadık vatandaşlarımız huzura erdi, taraftarlarımız uzak yakın yerlerden gelerek bizim memnuniyetimizden ve merhametimizden faydalanmaktadırlar. Sizler de dinimiz ve ana yurdumuza hürmeten huzurumuza teşrif buyurmanızı ve yüksek iltifatımızı görmenizi rica ediyoruz.”¹⁶⁴

Kırgız ve Kazakların gönlünü almaya yönelik bu siyaset tamamen başarılı olmasa bile bazı Kırgız ve Kazak boyları Molla Alimkul ve Taşkent yöneticisi Nur Muhammed'in davetine olumlu cevap verdi. Örneğin Kırgız Beylerinden Cangaraç Bey ile Tınalı Bey Molla Alimkul'un teklifini kabul edenlerden idi. Ancak Kırgızların Sarıbağış boyunun reisi Cantay Bey Molla Alimkul'un teklifini reddederek Rusların safına geçti.¹⁶⁵

¹⁶² Muhammad Yunus Tayip, *a.g.e.*, 1996, s. 214; B. Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 250-251.

¹⁶³ B. M. Ploskih, *Kırgızı i Kokandskoe Hanstvo*, İlim Yayınları, Frunze 1977, s. 305.

¹⁶⁴ H. Ziyayev, *a.g.e.*, 2007, s. 107-108.

¹⁶⁵ B. M. Ploskih, *a.g.e.*, 1977, s. 306.

Sultan Seyyid Han'ın küçük yaşta olduğu için onun naibi Molla Alimkul Hanlıktaki bütün siyasi kararları kendisi almaktaydı. O Hokand Hanlığı'nın en önemli şehirlerinden biri olan Hocent'i Buharalılardan geri almak için Hocent'in yöneticisi Dost Muhammed ile müzakereler yaptı. Ancak Molla Alimkul müzakerelerden olumlu sonuç alamayınca Binbay Kıpçak komutasındaki Hokand ordusunu Hocent'e gönderdi. Hocent ahalisi Buharalılar'ın Hokand Hanlığı'na yaptığı her askerî seferinde ilk olarak yağma ve zulümlere maruz kaldığından ahalinin Buharalılara olan kin ve nefreti dolup taşmaktaydı. Binbay Kıpçak'ın geldiğini duyan halk Dost Muhammed ve şehirdeki Buhara askerlerine karşı ayaklanarak Hokand askerlerine yardımcı oldu. Neticede Hocent tekrar Hokand Hanlığı'na bağlandı.¹⁶⁶

Molla Alimkul Buharalılar ile meşgulken Ruslar 1864 yılında sırasıyla Pişpek (Bişkek), Evliya-Ata, Türkistan ve Çimkent'i işgal etti. 1865 yılında meydana gelen Taşkent muharebesi sırasında Molla Alimkul öldü¹⁶⁷ ve stratejik öneme sahip Taşkent şehri Rusların kontrolüne geçti.

1.4.6. Hüdayar Han'ın Üçüncü Dönemi (1865-1876)

Taşkent muharebesi sırasında Molla Alimkul vefat ederken Hokand ordusu dağılmaya yüz tuttu. Bu durum da Sultan Seyyid Han Taşkent'i müdafaa edebilmek adına Buhara yöneticisi Emir Muzaffer'den yardım talebinde bulunmak zorunda kaldı. Nitekim Emir, Sultan Seyyid Han'ın kendisi Buhara'ya gelmesi durumunda yardım edeceğini belirtti. Diğer yandan Taşkentlilerin de bu hususta baskısı üzerine Sultan Seyyid Han 9 Haziran 1865'te Mirhamid Mirhalimoğlu komutasındaki 500 askerinin eşliğiyle Buhara'ya yol aldı.¹⁶⁸ Sultan Seyyid Han'ın Buhara'ya gitmesiyle Hokand tahtı boş kalmışken Kırgız ve Kıpçaklar Hüdayarkulu'yu tahta çıkardı. Ancak Emir Muzaffer Hüdayar Han'ı yanına alarak iki hafta sonra Hokand kapılarına dayandı. Zaten Sartların isyan etmesi üzerine Kırgız ve Kıpçaklar Hokand'ı terk etmişti. Bundan dolayı Emir Muzaffer ile Hüdayar

¹⁶⁶ B. Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 255.

¹⁶⁷ Molla Alimkul vefat ettiği zaman otuz üç veya otuz dört yaşında idi. Onun cesedi Taşkent'teki Şeyh Hovand Tahur mezarlığına defnedilmiştir. Bkz: Muhammad Yunus Tayip, *a.g.e.* 1996, s. 222; Avaz Muhammad Attor, *Tarihi Cahonnamoyi*, Yay. Haz. Ş. Vohidov, Şark Yulduzi Dergisi, sy. 8, Taşkent 1991, s. 127.

¹⁶⁸ H. Ziyayev, *a.g.e.*, 2007, s. 149.

Han hiç karşılık görmeden Hokand şehrine girdi ve Hüdayar Han üçüncü kez Han ilan edildi.¹⁶⁹

Hüdayar Han üçüncü kez tahta çıkmadan önce Emir Muzaffer ile bir anlaşma yaptığı bilinir. O anlaşmaya göre Hokand Hanlığı Buhara Emirliğine bağlı vasal devlete dönüşecekti. Bir de Rusları geri püskürtmek için birlikte hareket edeceklerdi. Ancak Hüdayar Han hakimiyete geçince Emir ile yapılan anlaşmalara aykırı olarak Ruslarla diplomatik ilişki kurmaya çalıştı. Bu amaç doğrultusunda Hüdayar Han 7 Mayıs 1866'da Türkistan Bölgesi Askeri Valisi¹⁷⁰ Romanovskiy'e mektup yazdı. Mektubun içeriği bu şekildeydi:

“Biliniz ki, Allahü Teâlâ'nın merhameti ve şefkati dolayısıyla hoşnut ve memnun bir şekilde yaşamaktayız. Toplum da sakin ve rahat bir şekilde yaşamakta, tüccarlar ise herhangi bir engelle karşılaşmadan istedikleri yerlere gidip gelmekte... Eğer birisi bizim dostluğumuzu bozmaya yönelik bir söz söylese, asla inanmayınız. Çünkü biz size gerçek dostluğumuzu gösterdik.”¹⁷¹

Hatta Ruslar 1866 yılının mayıs ayında Buhara ordusunu bozguna uğratarak Hocent'i işgal ederken Hüdayar Han Romanovskiy'e tebrik name gönderdi. Bununla da sınırlı kalmayan Hüdayar Han 1871-72 yıllarındaki kuraklıktan dolayı kendi halkı açlık çekerken işgalci Rus ordusunu buğday ile temin etme yükümlülüğünü aldı. Vatan, millet ve dini için işgalci Ruslar ile mücadele edenleri yakalayarak Ruslara teslim ettiği için hatta Rus çarı II. Aleksandr Hüdayar Han'ı birinci derecedeki “Stanislav” madalyası ile ödüllendirdi.¹⁷²

Yerli ve yabancı kaynaklarda Hüdayar Han, mal ve dünyayı haddinden fazla seven, açgözlü, son derece şefkatsiz, zalim ve kadın düşkünü olarak zikredilir.¹⁷³ O kendi şahsi hazinesini zenginleştirmek için vergi miktarlarını ve çeşitlerini arttırdı.¹⁷⁴ İnsanlara

¹⁶⁹ R. N. Nabiyev, *a.g.e.*, 1973, s. 69-70.

¹⁷⁰ Ruslar, Taşkent şehrini işgal ettikten sonra 2 Temmuz 1865'te Sırderya ve Yedisu vilayetlerinden oluşan Türkistan Genel Valiliğini kurdu. Yeni kurulan Valiliğin merkezi ise Taşkent şehri oldu.

¹⁷¹ H. Ziyayev, *a.g.e.*, 2007, s. 178-179.

¹⁷² B. Dcamgerçinov, *Oçerki Politiçeskoj İstorii Kirgizii XIX Veka*, Kırgızistan Yayınları, Frunze 1966, s. 302.

¹⁷³ H. Ziyayev, *a.g.e.*, 2007, s. 296.

¹⁷⁴ Toplanan vergiler Hüdayar Han'ın içki ve eğlencelerine sarf ediliyordu. Örneğin Hüdayar Han 36 eşinin ihtiyacı için yılda 300.000 ruble harcıyordu. Hüdayar Han'ın vergi politikası ve halkına yaptığı zulümleri hakkında geniş bilgi almak için bkz: B. Dcamgerçinov, *a.g.e.*, 1966, s. 306, 309-310-311.

karşılığını vermeden yol, köprü, su kanalları, şahsi saray ve bahçelerinin bakımı ve inşasında çalıştırdı. Zaten uzun süredir devam eden iç ve dış çekişmelerden dolayı günlük ihtiyacını zorla karşılamakta olan halk Hüdayar Han'ın yeni vergi politikası ve davranışlarına karşı isyan etmeye başladı. Hüdayar Han kendi otoritesinin iyice sarsılmakta olduğunu anlayınca Rus yanlısı politikasını yine de güçlendirdi. Ruslar buna cevaben Hüdayar Han'a olan desteğini arttırdı. Dönemin gazetelerinde yazılanlara göre eğer Hüdayar Han'a Ruslar yardım etmeseydi Kırgızlar sinsi Hüdayar Han'ın hakimiyetine ta eskiden son vereceklerdi.¹⁷⁵

Genelde Hokand Hanlığı'ndaki vergi miktarları şeriata göre belirlenirdi. Örneğin göçebelere: kırk koyundan bir koyun, kırk attan bir at, otuz inekten bir inek, beş deve için bir koyun zekât olarak alınıyordu. B. Dcamgerçinov'un yazdıklarına göre savaşlar, hasat az alınan dönemler, isyanlar ve hanların değişmesi gibi durumlarda şariat kurallarına uyulmadan fazla vergi alınırdı.¹⁷⁶ Bir de vilayet yöneticileri ve vergi toplayan memurlar kendilerine verilen görevi suistimal ederek fazla vergi toplamaya çalışırdı. Fakir fukara vergiyi ödeyemeyince vergi memurları tarafından şiddet de uygulanıyordu. Bu durumda fakir fukara bazen isyan başlatarak vergi toplayan memurlarını esir alırdı ve toplanan para ve malları kendi aralarında paylaşıyorlardı. Hanlar bu gibi isyanlara hemen müdahale ederek isyancıları acımasızca cezalandırıyordu. Yabancı seyyahlar da Hokand Hanlığı yöneticilerinin kendi halkına yaptığı insanlık dışı muamelelerine şahit oldu. Örneğin Amerikalı E. Schuler Hokand Hanlığı'na (Hanlığın son dönemlerinde) uğradığında merkezi pazarda 500 isyancı insanların gözü önünde acımasız bir şekilde katledildiğini yazar.¹⁷⁷

1870-71 yıllarında kış çok ağır geçtiğinden göçebe halklar hayvanlarının büyük bir kısmını kaybetti. Ayrıca dağlı Alay bölgesindeki Kırgızlar en çok zarar görenlerden idi. Buna rağmen Hüdayar Han ve onun vergi toplayan memurları aşırı vergi almaya devam etti. 1871 yılının ilkbaharında Sohlu ve Alaylı Kırgızlar Hüdayar Han'ın vergi politikasına dayanamadan isyana başladı. Hüdayar Han bu isyanı bertaraf etmek için Atabek Naip komutasındaki iki bin askeri Soh'a gönderdi. Ancak Kırgızlar dağlı bölgelere kaçarak saklandığından Atabek Naip sadece on iki Kırgız'ı yakalayıp

¹⁷⁵ A. H. Hasanov, *Narodniye Dvijeniya v Kirgizii v Period Kokandskogo Hanstva*, Nauka Yayınları, Moskova 1977, s. 47.

¹⁷⁶ B. Dcamgerçinov, *a.g.e.*, 1966, s. 305.

¹⁷⁷ B. M. Ploskih, *a.g.e.*, 1977, s. 308.

Hokand'a geri döndü. 1872 yılında ise Atabek Naip ve askerlerinin tamamı Alaylı Kırgızlar tarafından yakalanarak öldürüldü.¹⁷⁸

Hüdayar Han Kırgız ve Kıpçaklar ile müzakere masasına oturmak yerine onları cezalandırma politikasına devam etti. Bu amaçta 1873 yılının ilk baharında Hüdayar Han vergi memurlarına Kırgız ve Kıpçak ailelerinin her birinden vergi olarak üç koyun alma emri verdi. Kırgız ve Kıpçaklar Hüdayar Han'ın bu talebini reddederek Mamur Mergen ve Polat Han¹⁷⁹ önderliğinde ayaklandı.¹⁸⁰ Hüdayar Han vergiyi ödeyemeyen fakir fukaraya göz dağı vermek adına askerlerine Kırgız ve Kıpçakları yargılamadan yakalandığı yerde öldürme yetkisi verdi. Bu haberi duyan Kırgız (20.000 aile) ve Kıpçaklar (10.000 aile) canını kurtarmak için yıllardır yaşadıkları bölgeleri terk ederek dağlı bölgelere saklandı.¹⁸¹ Hatta bazı Kırgız ve Kıpçak boyları Hüdayar Han'dan kurtulmak için Rusların kontrolündeki bölgelere kaçtı.¹⁸²

Kırgız ve Kıpçaklar dağlı bölgelere göç etmesine rağmen Hüdayar Han'a karşı isyana devam etti. Onlar dağdan inerek sık sık Hokand Hanlığı'nın kale ve şehirlerine saldırıyordu. Hüdayar Han, Kırgız ve Kıpçakların isyanı tamamen bertaraf etmek için Abdurrahman (Müslümankul Kıpçak'ın oğludur) komutasındaki askerleri dağ bölgelerine gönderdi. Abdurrahman savaş yerine müzakere yoluyla çözüm üretmek taraftarı olduğundan o Kırgız ve Kıpçak önde gelenleri ile bağlantı kurmaya çalıştı. Onun bu girişimi Kırgız ve Kıpçaklar tarafından olumlu karşılandı. Abdurrahman, Kırgız ve Kıpçaklar'ın 40 önde geleninin can güvenliği garantisini vererek Hüdayar Han ile müzakere yapmaya Hokand'a gönderdi. Nitekim Hüdayar Han Kırgız ve Kıpçaklardan oluşan heyetin tamamını idam ettirdi. Bababekov'a göre Hüdayar Han bu adımıyla Abdurrahman'ın Kırgızlar tarafından öldürülmesini sağlamayı amaçlıyordu. Eğer Kırgızlar Abdurrahman'ı öldürseler idi, Hüdayar Han Abdurrahman liderliğindeki

¹⁷⁸ B. Dcamgerçinov, *a.g.e.*, 1966, s. 314.

¹⁷⁹ Emir-i Leşker Alimkul'un akrabalarından olan Müslümankul, Mamur Mergen ile aynı anda Hüdayar Han'a karşı isyan başlatmıştı. Müslümankul, Buhara'da bulunan Polat Han (Alim Han'ın torunu) ile temasa geçerek onu Hokand tahtına geçirmeye çalıştı. Anacak Polat Han siyasete ilgisinin olmadığını belirtti ve Müslümankul'un teklifine ret cevabı verdi. Bundan sonra Kırgız ve Kıpçaklar Molla İshak Hasan oğlu isimli birisine Polat Han ismini vererek onu Han ilan etti. Böylece Polat Han ismini alan Molla İshak Hasan oğlu 1873-1875 yılları arasında Hüdayar Han'a karşı, 1875-1876 yılları arasında ise Ruslara karşı isyanlara öncülük etti. Bkz: H. N. Bababekov, *a.g.e.*, 1990, s. 83.

¹⁸⁰ B. Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 286.

¹⁸¹ K. Usenbaev, *Narodniye Dvijeniya Sredney Azii v XIX Veke (Po Materialam Kirgıztana)*, Bişkek-Oş 1998, s. 34.

¹⁸² K. Usenbaev, *a.g.e.*, 1998, s. 37.

Kıpçakları kendi tarafına çekerek onların yardımıyla Kırgızları bozguna uğratacaktı. Kırgızlar Hüdayar Han'ın oyununa gelmeyerek Abdurrahman'a dokunmamışlardır.¹⁸³

Kırgız ve Kıpçaklar kendilerinin 40 önde geleninin öldürülmesinin ardından Kirlik ve Hazret mevziilerinde bir araya geldi. Toplantıda onlar Fergana'nın merkezi kısmına doğru ilerleme kararı aldı. İsyancılar ilk olarak savaşmaksızın Özgend şehrini ele geçirdi. Hüdayar Han isyanı bertaraf etmek için kardeşi Murat Bek öncülüğündeki orduyu Özgend'e gönderdi. Nitekim Kırgız ve Kıpçaklar Hokand ordusunu yenilgiye uğrattı. Hokand ordusu dağılırken bazı kaynaklara göre 3000 bazılarına göre ise 5000 Hokand askeri isyancıların safına geçti. 300 asker ise Kırgız ve Kıpçaklar tarafından esir alındı. Bu galebenin ardından Kırgız ve Kıpçaklar Oş, Suzak, Bulak-Başı, Üç-Kurgan'ı da savaşmadan ele geçirmeye muvaffak oldu.¹⁸⁴

Hokand Hanlığı'ndaki istikrarsızlık ger geçen gün artmaktaydı. Rus generali Kolpakovskiy 23 Nisan 1874'te Rus Çarına gönderdiği raporunda bu durumu şöyle özetlemiştir.

“Son zamanlarda Hüdayar Han'ın kendi halkına olan davranışı sertleşti. Han'ın aşırı vergi alma çabası ve halkına uyguladığı şiddet yüzünden insanlar hanın yönetim şekline eskisine göre daha çok memnuniyetsizlik ifade etmeye başladı. Hanlıktaki durum öyledir ki, en ufak bir ihtiyatsızlık sonuçları belli olmayan ayaklanmaları doğurabilir.”¹⁸⁵

1875 yılına gelindiğinde Hokand Hanlığı'ndaki halk ayaklanmaları artık durdurulamaz hale geldi. Hatta Müslümanlık Kıpçak'ın oğlu Abdurrahman ile Hüdayar Han'ın büyük oğlu Nasreddin Bek isyancıların safına geçti. Hüdayar Han ise iktidarda kalabilmek için kendisine dost bildiği Ruslardan yardım talebinde bulundu. Ancak durum kontrole alınamaz hale geldiğini anlayan Hüdayar Han 22 Temmuz 1875'te Rusların yardımını beklemeden seksen araba yüklü hazine, 7 araba tenge ve ailesini alarak Hocent'e, ardından da Taşkent'e sığındı. Artık Hüdayar Han'ın Rusların önünde hiç kıymeti kalmamıştı. Bundan dolayı Ruslar Hüdayar Han'ın Hokand'dan getirdiği hazineyi müsadere ederek onu Orenburg'a sürgün etmişlerdir.¹⁸⁶

¹⁸³ H. N. Bababekov, *a.g.e.*, 1990, s. 84.

¹⁸⁴ K. Usenbaev, *a.g.e.*, 1998, s. 35-36.

¹⁸⁵ B. Dcamgerçinov, *a.g.e.*, 1966, s. 337.

¹⁸⁶ H. Ziyayev, *a.g.e.*, 2007, s. 298-299.

Hüdayar Han'dan sonra tahta geçen Nasreddin Bek halkın başını birleştirerek Ruslara karşı mücadele etmeye çalıştı. Nitekim Hokand şehrinden 23 kilometre uzaklıktaki Mahram mevziinde 22 Ağustos'ta yapılan savaşta Hokand askerleri yenilgiye uğradı. Bunun ardından Nasreddin Bek 29 Ağustos'ta başkent Hokand'ı savaşmaksızın Ruslara teslim etti. 22 Eylül'de ise Nasreddin Bek ile Ruslar arasında yapılan anlaşmaya göre Sırderya'nın sağ kıyısı Rusların kontrolüne geçti ve 1868 yılında Hüdayar Han ile yapılan anlaşmanın bütün şartları tekrar kabul edildi.¹⁸⁷

Nasreddin Bek'in 1868 yılındaki Ruslar ile yapılan anlaşmayı tekrar kabul etmesi onun halk arasındaki itibarını zedeledi. Artık halk sahte han olarak bilinen Polat Han'ı ülke kurtarıcısı olarak görmeye ve onun safına geçmeye başladı. Polat Han'ı destekleyenler kısa sürede çoğaldığından onun ordusunun sayısı 12.000'e ulaşmıştı. Bu durum Rusları oldukça tedirgin etmiştir ki Genel Vali Kaufman 25 Eylül 1875'te Hanlığın bütün şehir ve köy halkına Polat Han meselesini halletmede kendilerine yardımcı olmaları hususunda duyuruda bulundu. Duyuruda şunlar yazılıydı:

“Bu meseleyi ortadan kaldırmak için halkın kendi Hanına yardımcı olmalarını istiyorum. Bununla beraber Hanlıktaki düzensizliğe müsamaha göstermeyeceğimi de tüm halka duyuruyorum... Hokand Hanlığı'ndaki işlerin gidişatını kontrol etmeleri için Namangan'da askerî birlik bırakacağım. Uyarıyorum ki Hanlıktaki düzensizlik devam etmesi durumunda ceza alma saati de gelecektir. O zaman tövbe geç olur ve gözyaşı ile keder olur.”¹⁸⁸

Genel Vali Kaufman'ın halka yaptığı çağrısına rağmen insanlar Polat Han'ın bulunduğu Endicân'a akın akın gelmeye devam etti. Hatta 9 Ekim'de başkent Hokand'ın ahalisi de isyana başladığından Nasreddin Bek kaçarak Ruslara sığınmak zorundan kaldı.¹⁸⁹ Bundan da anlaşıldığı üzere halk Nasreddin Bek'ten tamamen yüz çevirmişlerdi ve Ruslarla mücadele etmeye kararlıydı. Nitekim Rus askerleri son model silahlarla donatılmış olduğundan 1875 yılında başlayan umum halk ayaklanmaları uzun sürmedi. 1876 yılının başlarına kadar Ruslar halk ayaklanmalarını neredeyse tamamen bastırmış haldeydi. Polat Han'ın sığındığı son istihkâmı Üç-Kurgan 28 Ocak'ta Ruslar tarafından zapt edildi. Polat Han bir müddet sonra hainler tarafından tutuklanarak Ruslara teslim edildi.¹⁹⁰ Böylece

¹⁸⁷ H. Ziyayev, *a.g.e.*, 2007, s. 305, 307.

¹⁸⁸ B. Dcamgerçinov, *a.g.e.*, 1966, s. 362-364.

¹⁸⁹ H. N. Bababekov, *a.g.e.*, 1990, s. 95.

¹⁹⁰ K. Usenbaev, *a.g.e.*, 1998, s. 87-90.

Hokand Hanlığı resmen ortadan kaldırıldı ve yerine Rusya'ya bağı Fergana vilayeti teşkil edildi.

BÖLÜM 2: HOKAND HANLIĞI'NDA KIPÇAKLAR

2.1. Kıpçak Etnik Adının Anlamı

Kıpçakların, tarihi eski zamanlara dayanan Türk kökenli bir halk olduğu nettir.¹⁹¹ Ancak araştırmacılar arasında Kıpçak etnik adının anlamı ve Kıpçakların ne zaman tarih sahnesine çıktığı konusunda günümüzde bile tartışmalar devam etmektedir. Kıpçak adının farklı kaynaklarda değişik adlarla zikredilmesi de bu işi zorlaştırmaktadır. Örneğin Kıpçaklara, Çinliler “K’inch’a”, “Kinçak”; Arap tarihçileri “Kıpçak” (Kıfçak, Khıfçakh); Bizanslar ve Latinler “Kumanos”, “Kumanoi”, “Cumanus”, “Komani”; Almanlar “Pallidi”, “Falben”, “Falones”, “Falon”, “Falb”, “Valani”, “Valwen”, “Valz”, “Valo”, “Valus”, “Valtwin”, “Walhen”, “Walwyn”; Ruslar “Polovets”; Ermeniler “Khartes”; Moğollar “Kabçagut”, “Kibçaut”; Yahudiler “Petakhia”; Macarlar (1086) “Kun”, “Kuman”, “Paloç” demişlerdir.¹⁹² Yukarıda saydığımız isimlerin hepsi sarı, açık sarı, sarımsı, saman rengi gibi anlamları vermektedir. Bir de tarihçiler ve araştırmacıların, Kıpçakların sarışın oldukları konusunda ortak fikirde olmaları, onların diğer Türk halklarından farklı olması anlamına geldiğinden dolayı ilgi çekicidir.

Kıpçak adının anlamı hakkında Türk tarihi kaynaklarına bakacak olursak Yusuf Has Hacib kendi yazdığı Kutadgu Bilig eserinde mezkûr kelimenin anlamını çürümüş, yıpranmış bir ağaç kovuğu şeklinde izah eder. İlhanlı tarihçisi Reşidüddin bu konuda Camiü't-Tevârih adlı eserinde Yusuf Han Hacib'e benzer bilgi aktarır.¹⁹³ Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu ise Kıpçak kelimesi kıpırdamak fiilinin kökü-kıp'dan-kıpırda-mak, kıpçak = hareketli, yerinde durmaz anlamına geldiği görüşündedir.¹⁹⁴

Batılı kaynaklarda Kıpçakların Kuman adıyla zikredilmesi meselesine gelecek olursak bazı tarihçiler Kıpçaklar ilk Kuban bozkırlarında ortaya çıktıkları için “Kubanî” – nin

¹⁹¹ Tarihçilerin neredeyse hepsi Kıpçakların Türk kökenli olduğunu kanaatindeyken V. V. Bartold, P. Pelliot, Grun-Grjımaylo ve J. Marquart Kıpçakları Ari, yani Hint-Avrupalı bir halk olduğunu öne sürmüşlerdir. Bkz: Mehmet Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar (IX. asrın ikinci yarısından XVI. asra kadar Kırgızlar ve Kıpçakların etno-siyasi ilişkileri)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 54.

¹⁹² Doç. Dr. Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)*, Ötüken Neşriyat A.Ş. İstanbul 2000, s. 28-29; Mehmet Kıldıroğlu, *a.g.e.*, 2013, s. 41; Dr. Mustafa Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 191; Asım Korkmaz, *Kuman Kıpçaklar*, Ötüken Neşriyat A. Ş. İstanbul 2019, s. 18.

¹⁹³ Doç. Dr. Ahmet Gökbel, *a.g.e.*, 2000, s. 28.

¹⁹⁴ Mehmet Kıldıroğlu, *a.g.e.*, 2013, s. 44.

bozulmuş şekliyle “Kumanî” olarak isimlendirildiğini savunurlar.¹⁹⁵ Bu görüş çok enteresan olmasına rağmen pek inandırıcı değildir. Çünkü Kıpçaklara batılı kaynaklarda Kuman denmesinin sebebinin onların ten renkleri ile ilgili olduğunu hem batılı hem de doğulu tarihçiler tasdiklemektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi Kuman kelimesi sarı, açık sarı, sarımsı, saman rengi gibi anlamlara gelmektedir.¹⁹⁶

Oğuz Kağan Destanı’nda Kıpçak kelimesinin ortaya çıkış hikayesi şu şekilde verilir:

Oğuz Kağan, İt Barak Han ülkesi ile yapılan savaşta mağlup olarak kaçmak zorunda kalır. O zamanlarda uzak bölgelere askerî sefere çıkılırken askerlerin aileleri de onlara eşlik ettiğinden, bir asker hamile hanımı ile beraber bu sefere çıkmıştı. Ama ne var ki o asker İt Baraklar ile yapılan savaşta vefat etmiştir. Onun hamile hanımı ise bir çürük ağacın kavuğunda oğlunu doğurur. Bundan dolayı Oğuz Kağan o çocuğa içi çürüyerek boşalmış ağaç anlamına gelen “Kıpçak” adını vererek evlat edinmiştir. Bu çocuğun soyundan gelenler de daha sonra Kıpçak olarak anılmaya başlanmıştır.¹⁹⁷

2.2. Kıpçakların Tarih Sahnesine Çıkışı

Hiç kuşkusuz Türk toplulukları içerisinde en kalabalık ve en çok alana yayılmış olanı Kıpçaklardır. Orta çağda Kıpçaklar doğuda Altay Dağları eteklerinden batıda Karpat Dağlarına kadar uzanan devasa bir coğrafyada yaşamıştır. Buna ilaveten Kıpçaklar o bölgelerde yeni etnik oluşumlara katılıp arkasından büyük bir iz bırakmıştır.¹⁹⁸ Ama bu

¹⁹⁵ Prof. Dr. Erol Kürkcüoğlu, *Türklerin Siyasi Tarihi (M. Ö. III.-M. S. XII)*, Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti. İstanbul 2019, s. 250.

¹⁹⁶ “Y. N. Nemeth’e göre “kuba” ve “kuu” sıfatlarından isim eki “n” ilavesiyle “kun” ve “kuman” etnonimleri ortaya çıkmıştır. O. T. Molçanova da Türkçe ve Moğolca “kuba” ve “kuu” kökünden türetilmiş birçok sıfat sayarak, bunların leksikolojide oldukça yaygın şekilde kullanılmasıyla ilgili örnekler vermiştir. Örneğin Kırgız lehçesinde “kuba” pek çok anlama gelmektedir ve bunlardan biri de *beyaz, sarışın, boz’dur*. Aynı sözcük Kazak lehçesinde *kuba cigit-sarışın delikanlı, ak kuba-beyaz çehreli* (yüz güzelliği ifade edilmek istendiğinde) şeklinde mevcuttur. “Kuu” sıfatı da *beyaz, boz, sarımtırak anlamındadır*”. (Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 86).

¹⁹⁷ Prof. Dr. Necati Demir, *Ebulgâzi Bahadır Han-Şecere-i Türk Türkün Soy Kütüğü*, Altınordu yayınları, 2020, s. 50.

¹⁹⁸ Kıpçaklar özellikle *Balkar, Başkurt, Tatar (Kırım ve Kazan Tatarları), Nogay, Kumuk, Kırgız, Kazak, Karakalpak ve Karaçayları* hem etnik hem de dil yönünden etkilemiştir (Bu saydığımız halkların konuştuğu dil Türk dilinin Kıpçak alt grubuna mensuptur). Günümüzde Kıpçaklar Türkistan (Orta Asya) ülkelerinin hepsinde varlığını sürdürmektedir. Örneğin Kırgızlar içinde Kıpçakların şu boyları mevcuttur: *Sak Kıpçak, Toru Aygır, Taz, Kodcomşukur, Cartıbaş, Cerden, Karmış, Camanan, Omonok, Altıke*. Kazakların içerisinde ise *Toraygır-Kıpçak, Kökburin-Kıpçak, Tuyuçka-Kıpçak, Kitıbek-Kıpçak, Bultun-Kıpçak, Karabalık-Kıpçak, Tanabuga-Kıpçak, Kundelen-Kıpçak* ve *Uzun-Kıpçak* gibi Kıpçak boyları vardır. Özbekistan’ın Fergana vadisi ve diğer bölgelerinde de Kıpçakların *Yaşık, Ulmas, Bugaç, Caydak, Kugay, İlyatan, Ogin, Kuçdcarak, Kumuşay, Tikan, Sarı Kıpçak, Toz, Kizilmuş* ve *Turtaylık* boyları yaşamaktadır. Bkz: Dr. Mustafa Kalkan, *a.g.e.*, 2006, s. 195-197.

kadar kalabalık olan Kıpçakların yukarıda da bahsedildiği gibi ne zaman tarih sahnesine çıktığı hala belli değildir. Bunun nedenini açıklamaya çalışan Sercan Ahincanov'a göre eski zamanlarda siyasi yönden diğer boylara bağlı olan boylar hâkim olan boyun adını taşımak zorunda kalırdı. Böylece hâkim olan boylar kendilerine tabi olan boyların adını belli bir süre perdeliyordu. Kıpçaklar VIII.-IX. yüzyıllarda Kimaklara siyasi yönden bağlı oldukları için Kimak etnik adını taşımaya mecbur olmuştu. Diğer yandan göçebe toplumlarda hâkim olan güçlü boyun adını taşıyarak şeref ve nam kazanmaya çalışmak yaygın olan bir görünüşü. Reşidüddin bu konuyla ilgili şu şekilde güzel bir örnek verir:

“Onlar (Tatarlar) öyle güçlü ve heybetli hale geldiler ki, diğer Türk halkları kendilerini Tatar diye göstermeye başladılar ve sayesinde meşhur oldukları bu isimi bir şeref olarak gördüler; tıpkı günümüzdeki Celayir, Tatar, Oyrat, Ongut, Kereyit, Nayman, Tangut ve diğerlerinin Çengiz Han ve torunları tarafından şerefli kılınan, eskiden kaçındıkları Moğol adında nam bulmaları gibi.”¹⁹⁹

Rus tarihçileri Kıpçakların tarihiyle ilgili kapsamlı ve geniş araştırmalar yapmıştır. Örneğin Rus tarihçilerinden A. N. Bernştam Çin kaynaklarına dayanarak (Sih-ma Ch'ien'nin el yazması) Kıpçakların tarihini MÖ II. yüzyıla kadar dayandırmıştır. Çin kaynaklarında Hunlar kendilerine boy sundurmak için Hsing-li halkı Yüi-she'lere (Kui-she) sefere çıktıklarından bahsetmektedir. Bernştam o adı geçen Yüi-she'lerin Kıpçaklar olmasının mümkün olduğunu söyler. Bu görüş bir hayli kalabalık olan Kıpçakların sonradan oluştuğu görüşüne zıt düştüğü için birçok tarihçi Bernştam'ı desteklemektedir. Ama yine de Bernştam'ın o görüşünü eleştirenler de vardır.²⁰⁰

Finli tarihçi Ramstedt ile S. G. Klyaştorıny Şine Usu Kitabesi'ni (Selenga) inceledikten sonra I. Türk Kağanlığı (Gök Türk) zamanında Töles boyları içerisinde bulunan Seyantoların (Sir Tartuş) Kıpçaklar olabileceğini kendi eserlerinde yazmışlardır. Eğer Ramstedt ile S. G. Klyaştorıny'nin görüşleri doğruysa Kıpçakların tarihi VIII. yüzyıla kadar dayanmış olur. Ama bu görüş de tarihçiler arasında tartışma konusu olmuştur. Mehmet Kıldıroğlu kendi eserinde yukarıdaki görüşü akla yatkın bulur. Ama Kıpçaklar

¹⁹⁹ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, Yay. Haz. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 117-118; Sercan M. Ahincanov, *a.g.e.*, 2019, s. 153-154.

²⁰⁰ S. G. Klyaştorıny ise *Yüi-she (Kui-she)* kabilesini Kıpçak olarak saymak, Fonetik açıdan doğru değildir der. Bkz: Sercan M. Ahincanov, *a.g.e.*, 2019, s. 47.

ile ilgili kesin bilgiler ortaya çıkana kadar bu görüşe ihtiyatla yaklaşmak lazım olduğunu belirtir.²⁰¹

Şine Usu Kitabesi'nden sonra Arap ve Fars kaynaklarında ilk olarak İbn Hurdadbih "Kitab el-Mesâlik ve'l-memâlik" adlı eserinde Türk halklarının listesini verirken Kıpçakları da o listeye eklemiştir.²⁰² İbn Hurdadbih Kıpçak adını "Hıfşak" şeklinde yazmıştır. Bizim için İbn Hurdadbih'in adı geçen eseri Kıpçak tarihini aydınlatmamız ve şimdiki Kazakistan'ın yerleşim birimlerini, stratejik noktalarını, yollarını ve güzergahlarını izah etmesi açısından çok değerlidir. Bu bölgelerde Kıpçaklar yoğun olarak yaşadığından dolayı Nasır-i Hüsrev XI. yüzyılda ilk olarak o bölgeleri "Deşt-i Kıpçak" olarak adlandırmıştır.²⁰³

2.3. Kıpçakların Fergana'ya Gelişi

VIII.-IX. yüzyıllarda Kıpçaklar Kimaklara siyasi yönden bağlı idiler. O dönemde Kıpçaklar Kimaklar ile beraber doğuda Altay Dağları'ndan batıda Ural Nehri'ne kadar, kuzeyde Sibiry'a'nın ormanlı şeritlerinden güneyde Çu ve Talas nehirlerinin aşağı akımlarına kadar olan alanda yaşamışlardır.²⁰⁴ X. yüzyıla gelindiğinde Kuzey Çin'de Kitan Devleti'nin kurulmasıyla ekser Kıpçaklar batıya doğru göç etmek zorunda kalır. Göç sırasında Kıpçakların büyük bir kısmı Yayık ve İtil arasına yerleşirken bir kısım Kıpçak boyları Altay Dağları'nın etekleri ile Tengiz Gölü'nün güney kısımlarında yaşamaya devam eder. Bu Kıpçak boyları daha sonra bölgeye gelen Kırgızlar ile kültürel etkileşim sürecine girer. N. A. Baskakov'a göre Kırgızlar bölgedeki Kıpçaklara göre az olmaları nedeniyle tamamen Kıpçak etkisi altında kalarak kendi dillerini unutmuşlardır ve Kıpçak dili ön plana çıkmıştır.²⁰⁵

Altay Dağları eteklerinde Kırgızlar ile beraber yaşamakta olan Kıpçakların ikinci büyük göçü XI. asrın sonu XII. asrın başlarında gerçekleşmiştir. Tannu Ola ve Altay yaylalarında yaşayan Naymanların saldırısı sonucunda Kıpçaklar ve Kırgızlar kuzeye doğru göç etmişlerdir.²⁰⁶ Ancak Kıpçaklar göç sırasında sadece bir yönden

²⁰¹ Mehmet Kıldıroğlu, *a.g.e.*, 2013, s. 53-54.

²⁰² Sercan M. Ahincanov, *a.g.e.*, 2019, s. 66.

²⁰³ Mehmet Kıldıroğlu, *a.g.e.*, 2013, s. 77.

²⁰⁴ Sercan M. Ahincanov, *a.g.e.*, 2019, s. 169.

²⁰⁵ Mehmet Kıldıroğlu, *a.g.e.*, 2013, s. 59-60.

²⁰⁶ Abdrasul İsakov, *Kırgız Moğol İlişkileri (IX. XV. yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017, s. 68.

ilerlememişlerdir. Hatta bazı Kıpçak boyları güney yöne ilerleyerek Fergana Vadisi'nin dağlı hudutlarına yerleşmişlerdir. Bu bilgilerin doğruluğu Babür kendi eserinde yazdığı ifadelerle kanıtlanmaktadır. Babür'ün yazdıklarına göre XIV.-XV. asırlarda Fergana'nın dağlı hudutlarında Çagrok adında bir etnik grup yaşamıştır. Ahmadali Askarov'a göre Babür'ün bahsettiği Çagroklar muhtemelen XI.-XII. asırlarda Fergana'ya göç eden Kıpçak boylarından biri idi.²⁰⁷

Askerî ve siyasi olaylar Kıpçakları sürekli göç etmeye zorlamıştır. Diğer yandan Kıpçaklar başka göçebe halklar gibi hayvancılık ile uğraştıkları için hayvanları otlatmak için sürekli göç etmek zorundaydı. Bu amaçta Kıpçaklar XI. asrın sonlarında Harezmi'nin kuzeydoğu sınırlarına göç etmeye başlamışlardır. Ama Kıpçakların yeni topraklara sahip olmalarına engel olan Oğuzlar vardı. Kıpçaklar Oğuzlar ile yapılan mücadeleyi kazanarak Oğuzları batı ve güneye sürmüşlerdir.²⁰⁸ Bu olaydan sonra Kıpçaklar başkent Sığnak olmak üzere Sırderya havzasında yeni devlet kurmuşlardır. Ancak XI. yüzyılın son yıllarında Sırderya Havzasındaki Kıpçaklar Harezmişahlar ile yapılan savaşlarda art arda yenilgiye uğrayarak parçalanmışlardır. Bir kısım Kıpçak boyları Harezmişahların hâkimiyeti altına girerken ekser Kıpçak boyları Moğol istilasına kadar bağımsızlıkları için Harezmişahlar ile mücadele etmiştir.²⁰⁹

Harezmişahlar ile iş birliği yapmaya başlayan Kıpçak boyları yavaş yavaş Sırderya'dan geçerek Mâverâünnehr ve Horasan'ın (Fergana vadisi de dahil) kültürel bölgelerine yerleşmeye başlamışlardır. Bu Kıpçak boyları Harezmişahlar'ın ülkesinde en etkili toplumlardan olmuştur. Hatta Moğol istilası ve Timur'un devrinde de Mâverâünnehr ve Horasan Kıpçakları kendi etkisini yitirmediği görülür. Tarihî kaynaklara göre Timur'un en güvendiği toplumlardan birisi de Kıpçaklar olmuştur. Kıpçaklar hayvancılık ile geçindikleri için Timur kendi ülkesindeki en iyi yayla ve otlak alanları Kıpçaklara vermiştir. Kıpçaklar buna karşılık savaş zamanlarında Timur'un ordusunu at ve hayvan ürünleri ile temin ediyordu.²¹⁰

Timur ile Kıpçaklar arasındaki güvenin bazı dönemlerde sarsıldığı da görülür. 1375 yılında Emir Timur Kıpçak komutanlarında Sarı Boğa ve Celayir komutanlarından

²⁰⁷ Ahmadali Askarov, *Uzbek Halkining Etnogenezi va Etnik Tarihi*, Taşkent 2007, s. 263.

²⁰⁸ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yay. Haz. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman ve Dr. Afşar İsmail Aka, Kültür Yayınları, Ankara 1975, s. 153; Asım Korkmaz, *a.g.e.*, 2019, s. 25.

²⁰⁹ K. Ş. Şaniyazov, *a.g.e.*, 1974, s. 66-67.

²¹⁰ A. Askarov, *a.g.e.*, 2007, s. 263-264.

Adilşah'ı Deşt-i Kıpçak seferine gönderir. Ancak bu iki komutan Timur'un Harezm seferinde olduğundan yararlanarak Fergana'da yaşayan Kıpçak ve Celayirler'in desteğiyle Semerkant'ı kuşatır. Timur bu hadiseden haberdar olunca Harezm seferini iptal eder ve Kıpçaklar ile Celayirler'in üzerine yürür. Timur'dan ağır darbe alan Kıpçak ve Celayirler kaçarak dağılırken isyanı organize eden Sarı Boğa ile Adilşah Deşt-i Kıpçak'a sığınmıştır.²¹¹

Emir Timur'un Toktamış Han ile yapılan savaşları sırasında da kalabalık Kıpçak kitlesi zorla Mâverâünnehr bölgesine göç ettirilmiştir.²¹² Bu göç sırasında Fergana'ya yerleşen Kıpçak boyları da vardı. Örneğin Emir Timur'un torunu ve Fergana yöneticisi Babür'ün askerlerinin büyük bir kısmı Kıpçaklardan oluşuyordu. Babür kendi eserinde Kıpçak asıllı Turdu Muhammed isimli komutanından birkaç defa bahseder. Turdu Muhammed'in Özbekler ile yapılan savaşı kaybeden Babür'e eşlik ederek Hindistan'a gittiği bilinmektedir.²¹³ Babür kendi eseri olan Babürname'de Kıpçak liderlerinden Hüsrev Şah hakkında da bazı bilgiler aktarmıştır. O esere göre Hüsrev Şah Kulob'dan Badahşan'a, Belh'den Tirmiz'e kadar olan bölgeyi uzun müddet yönetmiştir.²¹⁴

XVI. yüzyılda Muhammed Şibanî Han ile beraber Kıpçaklar kalabalık bir şekilde Mâverâünnehr'e sıradaki göçünü gerçekleştirmiştir. XVIII. yüzyılın başlarında Kalmukların saldırıları sonucunda yine bir defa mezkûr bölgeye Kıpçak göçü yaşandı. Muhammed Şibanî Han ile Mâverâünnehr'e gelen Kıpçakların ekser kısmı Harezm bölgesine yerleşirken²¹⁵ Kalmuk saldırıları sırasında bölgeye gelen Kıpçaklar ise daha çok Fergana Vadisi ile Zerafşan Vadisi'ne yerleşmişlerdir.²¹⁶

²¹¹ K. Şaniyazov, *Uzbek Halkining Şakllanış Carayoni*, Taşkent 2001, s. 385; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 8; Mirza Haydar Duğlat, *a.g.e.*, 2006, s. 206-208.

²¹² K. Ş. Şaniyazov, *a.g.e.*, 1974, s. 77; A. Askarov, *a.g.e.*, 2007, s. 258.

²¹³ B. H. Karmışeva, *a.g.e.*, 1976, s. 171.

²¹⁴ B. H. Karmışeva, *Oçerki Etničeskoj İstorii Yujnih Rayonov Tacikistana i Uzbekistana (Po Etnografičeskim Dannum)*, Nauka Yayınları, Moskva 1976, s. 170.

²¹⁵ Harezm bölgesine yerleşen Kıpçak boyları sekiz boydan oluştuğu için "Sekizurug" olarak adlandırılmaktadır. O boylar sırasıyla şunlardan ibarettir: *Kanlı, Kancıgali, Şunkorlu, Tuyaklı, Uyşin, Oyrot, Tama, Bolgali*. Bu sayılan boyların dışında Harezm'de *Kara-Kıpçak* ve *As* gibi Kıpçak boyları da mevcuttur. Bkz: K. Ş. Şaniyazov, *a.g.e.*, 1974, s. 116. 123-124. 127.

²¹⁶ *Kugay, Bugaç, Kumuşay, Ulmas, Yaşık, Caydak, Puçukoi, Elatan, Bugaz, Ogim, Taz, Sirmok, Ceti Kaşka, Kutluk Seyit, Çerik, Kökmoyun, Toru-Aygır, Turt-Toy, Tabıldı, Çangarokçi, Çial, Kulan, Ak-Buyra, Kara-Bovur, Başkırt, Tikan, Kara-Tikan, Sarı-Kıpçak* ve *Karamoyun* gibi Kıpçak boyları günümüzde Fergana vadisinde yaşamaktadır. Zerafşan vadisinde ise "Toguzuruu" (dokuz) veya *Toguzbay, Ceti-uruu, Parça-Kıpçak, Ak-Kıpçak, Kara-Kıpçak, Sarı-Kıpçak, Kıpçak-Saray* gibi Kıpçak boyları mevcuttur. Bu saydığımız her boy kendi içerisinden de birçok oymaklara ayrılmaktadır. Bunun dışında Kıpçaklar diğer boylar ile birleşerek *Kıtay Kıpçak, Kırgız Kıpçak, Kazak Kıpçak* ve *Nogay Kıpçak* gibi yeni boy birliklerini

2.4. Hanlığın Siyasi Hayatında Kıpçaklar

1709 yılında Şahrûh Bey Fergana Vadisi'nde Hokand Hanlığı'nın temelini atarken Kıpçak boyları da yeni kurulmakta olan bu Hanlığın sınırları içerisinde varlığını sürdürmekteydi.²¹⁷ Ancak 1842 yılına kadarki süreçteki Kıpçakların Hokand Hanlığı'nın sosyal ve siyasi hayatındaki rolü hakkında yeterli bilgi yoktur. Bunun nedeni iki türlü izah edilebilir. Birincisi Kıpçakların temel geçim kaynağı hayvancılık olduğu için şehir merkezlerinin yerine kırsal alanları tercih etmeleri idi. Yani kırsal alanlarda siyasete karışmadan özgürce yaşamışlardır. İkinci neden ise hayat tarzları nedeniyle Kıpçaklar okuma-yazmaya pek önem vermedikleri için ciddi manada yazar ve aydınları da yetişmemiştir. Yazar ve aydınlar genellikle Sart kökenli idi ve onlar siyasi tarihten bahsederken hep Sartilara vurgu yapmışlardır. Yine Hokand yazarlarının ortak özelliği Kıpçaklar başta olmak üzere göçebe toplulukları sürekli Hokand Hanlığı'ndaki sosyal ve siyasi krizlerin ana nedeni olarak göstermesidir. Örneğin Mirza Alim ibn Mirza Rahim Taşkendî Kıpçakları fitneciler ve kafirler, Sartiları ise hakiki Müslümanlar ve vatan himayecileri olarak tanımlamıştır. Bu gibi örnekleri Hüdayar Han devrinde yazılan neredeyse bütün eserlerden görebiliriz.²¹⁸

Kıpçaklar göçebe hayat tarzından vazgeçerek yerleşik hayat tarzına geçmeye başlarken çiftçiliğe elverişli toprakları elde etmenin ve siyasi görevlerden kendi payını almanın peşine düşmüşlerdir. Ancak Fergana Vadisi'ndeki neredeyse çiftçiliğe elverişli bütün topraklar ve siyasi görevler Sartiları elinde olduğu için Kıpçaklar kendi payını bazen müzakereler yoluyla bazen de savaş yoluyla almak zorunda kalmıştır. Ayrıca 1840'lı yıllarda Kıpçaklar ile Sartiları mücadelesi en yüksek zirveye ulaşmıştır ve Kıpçakların galebesiyle bu mücadeleler sonuçlanmıştır. Bu başarının birinci nedeni 1842 yılında Buhara Emirinin Hokand Hanlığı'nı işgal etmesinin ardından Sartiları oluşturduğu hükümetin yıkılmasıdır. İkinci neden ise Müslümankul Binbaşı, Muhammed Nazar Bey,

de oluşturmuştur. Günümüz Özbekistan topraklarında yaşamakta olan Kıpçak boyları ile ilgili geniş bilgi alam için bkz: K. Ş. Şaniyazov, *a.g.e.*, 1974, s. 116-117.

²¹⁷ Kıpçakların yaşadığı yayla, köy, kasaba ve şehirlerin listesini görmek için bkz: H. N. Bababekov, *Narodniye Dvijeniya v Kokandskom Hanstve i ih Sosialno-Ekonomiçeskiye i Politiçeskiye Predposilki (XVIII-XIX VV.)*, Uzbekskey SSR Fan Yayınları, Taşkent 1990, s. 8.

²¹⁸ B. Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 242-243, 411.

Molla Hal Bey ve Utambay Bey gibi Kıpçak liderlerinin ustalıkla yürüttüğü politikanın sonucudur.²¹⁹

1842 yılında Şirali Han, 1845 yılında ise Hüdayar Han gibi kukla hanları tahta geçiren Kıpçakların Kulan boyundan olan Müslümankul Binbaşı 1852 yılına kadar bütün Kıpçakların temsilcisi olarak Hokand Hanlığı'nı yönetmiştir. O Hokand Hanlığı'ndaki neredeyse bütün siyasi görevleri Kıpçak boy reisleri arasında paylaşmıştır. Örneğin Kıpçaklardan Mirzat'ı Baturbaşı olarak görevlendirirken Aziz Pervaneçi'yi Taşkent'e, Nur Muhammed'i Kuramalılar'a, Utambay'ı Margilan'a, Rahmança Dadhah'yı Çust'a, Molla Sıddık'ı Endicân'a ve Hal Muhammed'i Şehrihan'a vali yapmıştır.²²⁰

Hokand Hanlığı'na ait tarihî kaynakların neredeyse hepsinde Müslümankul öncülüğündeki Kıpçakların iktidarı ele alır almaz halka zulüm etmeye başladığı zikredilir. Örneğin Şauki'nin yazdıklarına göre;

“Kıpçaklar halkın mal ve mülküne el koymaya başladığından bir anda zenginleşmişler ki kadife elbiseler giymeye başlamışlardır. Kafalarında ise pahalı renkli sarık sarıyorlardı. Hatta altın kılıçla ve pahalı atlarla geziyorlardı. Görkemli evlerde yaşamaya başlamışlardı.”²²¹

Ama Rus kaynaklarında yukarıda bahsedilen bilgiler biraz farklı yansıtılır. Örneğin Nalivkin ve İvanov'un yazdıklarına göre Kıpçakların zenginleşmesine onların göçebelikten yarı göçebe hayat tarzına geçmesi neden olmuştur. Yani Kıpçaklar göçebeyken sadece hayvancılıktan gelir alıyordu, yarı göçebe olunca hem hayvancılık hem de çiftçilikten gelir almaya başlamışlardır. Ama bilindiği üzere Fergana Vadisi'nin çiftçiliğe elverişli topraklarının neredeyse hepsi Sartların elinde olduğu için Kıpçaklar

²¹⁹ Buhara Emir Nasrullah 1842 yılında Hokand Hanlığı'nı işgal etmesinin ardından Muhammed Nazar Bey, Molla Hal Bey ve Utambay Bey gibi Kıpçak liderleri bazı Kırgız liderleri ile beraber Emir Nasrullah'a karşı isyanları organize etti. İsyanlara öncülük etmesi için Kırgız ve Kıpçaklar Talas'ta bulunan Şirali'yi Han ilan etti. Şirali Han tahta çıktıktan sonra askeri alanda tecrübeli olan Muhammed Nazar Bey'i Emiri Leşker yaptı. Bundan amaç Buharalılar ile başarılı bir şekilde mücadele etmektir. Adından sık sık bahsedilen diğer bir Kıpçak lideri Müslümankul ise Emir Nasrullah'ın hizmetinde ikin Buhara ordusu hakkında topladığı önemli istihbarı bilgileri Şirali Han'a ulaştırdı. Bununla beraber o Emir Nasrullah'tan aldığı kırk bin (40.000) altın parayı Hokandlılar'a ulaştırdı. Böylece Emir Nasrullah Hokandlılar ile baş edemedi ve kısa sürede Buhara'ya geri dönmek zorunda kaldı. Bkz: Mirza Alim ibn Mirza Rahim Taşkendî, *a.g.e.*, 2007, s. 97; Ziyabiddin Maksım Mahzuni, *a.g.e.*, 2007, s. 124-126; H. N. Bababekov, *a.g.e.*, 2006, s. 33; Zebiniso Kamalova, *a.g.t.*, 2019, s. 89.

²²⁰ Ziyabiddin Maksım Mahzuni, *a.g.e.*, 2007, s. 184.

²²¹ R. N. Nabiyeu, *a.g.e.*, 1973, s. 39.

Ömer Han ile anlaşma yaparak²²² su gelmeyen arazilere kanalların vasıtasıyla su getirerek toprakları mülk edinmeye başlamışlardır. Müslümankul öncülük eden Kıpçaklar iktidarı aldıktan sonra da aktif bir şekilde sulama kanallarının yapımına devam etmişlerdir. Örneğin Müslümankul'un teşebbüsüyle Çinabad kanalının yapımı tamamlanarak Bahir-Abad yerleşim merkezi oluşturulmuştur. Sırderya'nın sağ kıyısında da yeni kanalın yapımı başlamıştır ancak inşası tamamlanmamıştır.²²³ Nalivkin ve İvanov'un yazdıklarından sonuç olarak denilebilir ki Kıpçaklar Hokand yönetimini ele geçirmeden önce bile Hanlıktaki diğer etnik gruplara göre daha zengin ve güçlüydü. Hatta Hokand ordusundaki en iyi askerler bile hep Kıpçaklardan oluşuyordu. Kıpçaklar kendi askerî yeteneklerinin farkında olduğunu ve bundan gurur duyduklarını Nalivkin kendi eserinde dile getirir.²²⁴

Müslümankul Binbaşı Sart ve diğer etnik gruplarla mücadele ederek Kıpçakların çıkarları için at koştururken bazı Kıpçak boy reisleri şahsi çıkarlarının peşinde olmuştur. Örneğin Müslümankul Taşkent'in yönetimini Aziz Pervaneçi'ye verirken mezkûr şehrin yönetimini ele geçirmek isteyen Nur Muhammed, Molla Halbek, Muhammed Dayır Dadhah ve Rahmankulu gibi Kıpçak liderleri fitne çıkarmışlardır. Uzun zamandır kukla yönetici olan Hüdayar Han kayınpederi Müslümankul'dan kurtulmak için Nur Muhammed ile gizli anlaşma yapmıştır. Sonuç itibariyle Müslümankul 1852 yılında kendi soydaşları tarafından tutuklanarak Hüdayar Han'a teslim edildi ve ardından öldürüldü. Hüdayar Han bununla da yetinmeden Müslümankul'a olan kin ve düşmanlığından dolayı Hokand Hanlığı'ndaki bütün Kıpçakları öldürme emri vermiştir. Hatta Nur Muhammed ve Utambay Bey gibi Müslümankul Binbaşya karşı mücadeleye öncülük edenler de ölüme mahkûm edilenlerin listesindeyken Hüdayar Han'ın güvenilir adamlarından olan Yakup Bey'in²²⁵ araya girmesiyle ikisi son anda ölümden

²²² Sartlar ile beraber Göçebe ve yarı göçebe toplumlar da çiftçiliğe elverişli toprakları veya otlak alanları mülk edinebilirdi. Bunun için sadece Hokand Hanları ile anlaşma yaparak belli bir bedel ödemek yeterliydi. Han ile anlaşma yapıldıktan sonra taşınılmaz mülkün sahibinin kim olduğunu gösteren Han'ın mührü ile mühürlenen Tacikçe yazılmış resmî belge veriliyordu. Örneğin 1912 yılında Talas'ın Saruu volostunda (günümüz Kırgızistan toprakları içersindedir) Hokand Hanları tarafından verilen bu gibi sekiz tane belge bulunmuştur. Bkz: K. Usenbayev, *a.g.e.*, 1961, s. 89.

²²³ R. N. Nabiyev, *a.g.e.*, 1973, s. 47.

²²⁴ V. İ. Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 155; P. P. İvanov, *a.g.e.*, 1958, s. 191-192.

²²⁵ (Nur Muhammed Koşbegi, Yakup Bey'in kız kardeşiyle evli idi) Yakup Bey, Müslümankul önderliğindeki Kıpçakları mağlubiyete uğratmada Hüdayar Han'a yardımcı oldu. Bundan dolayı Hüdayar Han onu Akmescit Kalesi'nin yöneticisi yaptı. Ancak 1852 yılında Akmescit Ruslar tarafından işgal edilirken Yakup Bey ile Hüdayar Han'ın arası bozuldu. Yakup Bey canını kurtarmak için Buhara'ya sığındı ve Emiri'nin hizmetine girdi. Emir, Yakup Bey'i Cizzak'ın valisi yaptı. Ancak 1860'ta o Malla Han

kurtulmuşlardır. Ancak Nur Muhammed Bey'in ailesinin tamamı katledilir. Sonuçta iki ay devam eden Kıpçak kıyımında kadın çocuk denilmeden 20.000'den fazla Kıpçak öldürülerek malvarlıklarına el konulmuştur.²²⁶

Müslümankul Binbaşı'dan sonra adından en çok zikredilen Kıpçak lideri bu Emir-i Leşker Alimkul'dur. O 1858 yılında Malla Han ile beraber halkı tarafından sevilmeyen aç gözlü, zalim ve kadın düşkünü Hüdayar Han'ı tahtan indirerek ün kazanmıştır.²²⁷ Hüdayar Han 1862 yılında Buharalılarının yardımıyla tekrar Hokand yönetimine geçme teşebbüsünde bulunurken Emir-i Leşker Alimkul ile Şadman Hoca²²⁸ Yarmazar mevziinde Buhara askerlerini yenilgiye uğratmıştır. Kaynaklarda bahsedildiğine göre Emir Muzaffer şan ve şerefiyle Buhara'ya gitmek istediğinden Emir-i Leşker Alimkul ile temasa geçerek ona barış teklif etmiştir. Hüdayar Han tahtan inmediği sürece barış olmayacağını Emir Muzaffer'e ileten Emir-i Leşker Alimkul Buhara askerlerine saldırmaya devam etmiştir. Çaresiz kalan Emir Muzaffer Hokand Hanlığı'nı Emir-i Leşker Alimkul'un tasarrufuna bırakarak Hüdayar Han ile beraber Buhara'ya geri dönmüştür.²²⁹ 1864-1865 yılları arasında Emir-i Leşker Alimkul askerî alanda Hokand Hanlığı'ndan kat kat güçlü Rusları da birkaç defa yenilgiye uğratmayı başarmıştır.

tarafından esir alındı ve Hokand'a geri getirildi. Nitekim Malla Han, Yakup Bey'i bağışladı ve onu Kurama valisi olarak görevlendirdi. Yakup Bey 1862 yılında Hüdayar Han'a karşı isyanlara da katıldı ve daha sonra Emir-i Leşker Alimkul tarafından Doğu Türkistan'a gönderildi. Bkz: T. K. Beysembiev, *Tarihi Şahrui kak İstoriçeskiy İstoçnik*, Nauka Yayınları, Alma-Ata 1987, s. 88.

²²⁶ H. N. Bababekov, *Narodniye Dvijeniya v Kokandskom Hanstve i ih Sosialno-Ekonomiçeskiye i Politiçeskiye Predposilki (XVIII-XIX VV.)*, Uzbekskoy SSR Fan Yayınları, Taşkent 1990, s. 69; R. N. Nabiyeu, *a.g.e.*, 1973, s. 44.

²²⁷ Hüdayar Han şahsi hazinesini zenginleştirmek adına vergi miktarlarını ve çeşitlerini arttırdı. Ancak toplanan vergiler Hüdayar Han'ın içki ve eğlencelerine sarf ediliyordu. Örneğin Hüdayar Han'ın 36 eşinin ihtiyacı için yılda 300.000 ruble harcanıyordu. Hüdayar Han'ın vergi politikası ve halkına yaptığı zulümleri hakkında geniş bilgi almak için bkz: B. Dcamgerçinov, *a.g.e.*, 1966, s. 306, 309-310-311; H. Ziyayev, *a.g.e.*, 2007, s. 296.

²²⁸ 1852 yılında Ruslar Sırderya kıyısındaki Akmescit Kalesi'ni işgal ederken Hüdayar Han mezkûr kaleyi geri almak için 1853 yılında Şadman Hoca komutasındaki Taşkent ordusunu yolladı. Şadman Hoca ile Ruslar arasında Kumsuat denilen yerde şiddetli çatışmalar oldu. Ancak Şadman Hoca komutasındaki Hokand ordusu yenilgiye uğradı ve geri çekilmek zorunda kaldı. Hüdayar Han bu olaya kızarak Şadman Hoca ve ordu kumandanlarını deveye bindirip Hokand şehrinin sokak ve pazarlarında doşaltırarak halka rezil etti. Mirzoolim Muşrif'in yazdıklarına göre ise Hüdayar Han, Şadman Hoca ve asker komutanlarına kadın giysilerini giydirerek saray önünde onlara çığırkla ip iğirtti. Bunda dolayı Şadman Hoca, Hüdayar Han'ın eşeddi düşmanına dönüştü. Bkz: H. Ziyayev, *a.g.e.*, 2007, s. 93-94.

²²⁹ Ziyabiddin Maksım Mahzuni, *a.g.e.*, 2007, s. 232-233.

Kıpçaklar her zaman askerî alanda Hokand Hanlığı'ndaki diğer etnik gruplara göre üstünlük sağlamıştır. "Mirotul-futuh" eserinde Kıpçakların askerî alandaki yetenekleri şu şekilde tasvir edilir:

"Kıpçaklar acımasız savaşçılardır. Onlar düşmanlarından korkup kaçmaz. Savaşta herkes ölerek son Kıpçak askeri kalsa bile savaşmaya devam eder. Kıpçaklar savaş sırasında kılıcı kından çıkararak atın bir tarafına eğilirler ve kafalarını atın yelesine saklarlar. İlk önce düşmanın topçu birliklerine saldırırlar. Bu esnada Kıpçakların diğer bir kısmı okçulara saldırır ve onları yok eder. Ondan sonra düşmanın asker komutanını ele geçirmek için hep birlikte saldırıya geçerler."²³⁰

²³⁰ R. N. Nabiev, *İz İstorii Kokandskogo Hanstva (Feodalnoe Hozyaystvo Hudoyar Hana)*, Uzbekskoy SSR Fan Yayınları, Taşkent 1973, s. 35.

BÖLÜM 3: EMİR-İ LEŞKER ALIMKUL’UN SİYASİ KARIYERİ

3.1. Emir-i Leşker Alimkul’un Ailesi Hakkındaki Bilgiler

Emir-i Leşker Alimkul günümüz Kırgızistan’ın Batken vilayetinin Bucum köyünde tahminen 1832-1833 yıllarında dünyaya geldi. Babasının ismi Hasan Bey, annesinin ismi Şahrbanu Bibi’dir. Molla Muhammed Yunus’un yazdıklarına göre Emir-i Leşker Alimkul’un babası Hasan Bey Kıpçakların reislerinden biriydi.²³¹ Ancak Ziyabiddin Maksım Mahzuni ise kendi eserinde Hasan Bey’in ismini Kurbankul olarak zikreder ve yazara göre Kurbankul Kıpçakların reislerinden değildi. O fakir ve yoksul sıradan bir adamdı. Ailesini geçindirmek için hanımı ile beraber işçi olarak çalışıyordu.²³²

Emir-i Leşker Alimkul’un babası Hasan Bey’in iki eşi vardı. Hasan Bey’in birinci eşinden Colboldu, Mevlanbek, Rahmankeldi ve Sarı isimli dört oğlu oldu.²³³ Hasan Bey’in ikinci eşinden ise mezkûr araştırmannın konusu olan Emir-i Leşker Alimkul ile yine bir kızı vardı. Emir-i Leşker Alimkul iki yaşındayken babası vefat etti ve kız kardeşiyle annesi Şahrbanu Bibi’nin ağabeyi Molla Dost Ahund’un himayesine girdi. Altı-yedi yaşına kadar Bucum köyünde eğitim alan Emir-i Leşker Alimkul daha sonra Endicân ve Hokand şehirlerindeki medreselerde eğitimine devam etti.²³⁴ Bu yüzden halk Emir-i Leşker Alimkul’a “Molla” demeye başladı.

²³¹ Alimkul medresede eğitiminin tamamladığından sonra Kurgan-Tepe’ye gelerek bir süreliğine babasının yerine boy reisi olduğu kaydedilir. Bkz: Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashkandi, *The life of A’limkul a Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia*, Edited and Translated by Timur K. Beisembiev, Routledge Curzon Yay. London and New York 2003, s. 18.

²³² Ziyabiddin Maksım Mahzuni, *Fergana Handarınının Tarihi*, Farsçadan Kırgızca’ya aktaranlar: Moldo Sabır ve O. Sooron Sopus, Turar Yayınevi, Bişkek 2007, s. 226-227.

²³³ Emir-i Leşker Alimkul’un soyundan geldiğini iddia eden Sadık Cumabaev’in “*Canı Ordo*” gazetesine verdiği röportajda Emir-i Leşker Alimkul’u hakkında tarihi kaynaklarda bahsedilmeyen ilginç verileri paylaşır. O bilgilere göre Emir-i Leşker Alimkul Kıpçakların Taz boyundan idi. Emir-i Leşker Alimkul’un babası Hansan Bey’in ise eki eşi ve altı evladı vardı. Sadık Cumabaev, Hasan Bey’in altı evladının soyundan gelenlerin isimlerini ve günümüzde hangi köy ve şehirlerde yaşadığına dair bilgileri paylaşır. Bkz: <https://kyrgyztoday.org/archives/305376>

²³⁴ Emir-i Leşker Alimkul eğitim aldığı Karasu medresesine 1861-62 yılında Endicân vilayetinin Palvan köyünden satın aldığı arsayı, Endicân kervansarayını ve Margilan pazarındaki 5 dükkâmı vakıf olarak vermiştir. 1864-65 yılında ise aynı medreseye 112 dükkâmı vakıf olarak verir. Bkz: Ploskih, *Kırgızı i Kokandskoe Hanstvo*, İlim Yayınları, Frunze 1977, s. 204-205.

Medresedeki eğitimini tamamlayan Emir-i Leşker Alimkul 1858 yılında Mirza Devlet Tacik'in²³⁵ kızı ile evlendi. Bu evlilik sonucunda onun Taşmat Mirza ve Şir Muhammed Mirza (Şermat Mirza) isimli çocukları oldu.²³⁶ 1865 yılında Emir-i Leşker Alimkul şehit olurken oğlu Şir Muhammed Mirza Doğu Türkistan'a gelerek Yakup Bek Bedevlet'in hizmetine girdi. 1870'li yıllarda Şir Muhammed Mirza Pansad unvanını aldı. 1877'de Kaşgar yöneticisi Hâkim Han Töre tarafından Emir-i Leşker ilan edildi. Doğu Türkistan Çin tarafından tamamen işgal edildikten sonra Şir Muhammed Mirza Fergana'ya geri dönmek zorunda kaldı.²³⁷

3.2. Emir-i Leşker Alimkul'un Siyasete Girmesi

On sekiz yaşında medresedeki eğitimini tamamlayan Emir-i Leşker Alimkul kız kardeşinin kocası Tagaykul Dadhah'nın yardımıyla savaş sanatını öğrendi. Ardında da memleketine dönerek babasının yerine reislik yapmayı denedi. Ancak bazı nüfuzlu insanlar ile arası bozulunca kendisine güçlü hamî aramaya başladı. Tam da bu sırada Hüdayar Han'ın kardeşi Sofi Bey Endicân'da büyük bir düğün düzenledi. Düğüne gelen Malla Han Emir-i Leşker Alimkul ile tanıştı ve onu kendisine yaver (korumaların başkanı) olarak aldı. Askerî alandaki yeteneği ile o kısa sürede Malla Han'ın en güvenilir adamına dönüştü.²³⁸

Emir-i Leşker Alimkul Malla Han'ın hizmetine girdiği dönem Hüdayar Han'ın kendi halkına yaptığı zulümleri en üst zirveye ulaştığı dönem olmuştu. Örneğin Hüdayar Han'ın vergi memurları ve askerleri 1856 yılında Kırgızların Solto ve Sarıbağış boylarının yaşadığı yaylalara gelerek halkın mal ve mülklerine el koydu. Bununla da yetinmeyen Hüdayar Han'ın askerleri esir edilen insanların serbest bırakılması için Kırgızlardan 2000 at istedi. Kırgızların bu talebi yerine getirmesi imkansızdı.²³⁹

²³⁵ Karategin'li Taciklerden olan Mirza Devlet, Hüdayar Han zamanında Nev ve Koştegirmen'in valiliğini yaptığı bilinir. Alimkul hakimiyete geldikten sonra kayınpederini Türkistan valiliğine atamıştır. Mirza Devlet'in Türkistan'da uyguladığı yanlış politikası yüzünden Kazaklar tamamen Hokand Hanlığı'ndan koparak Rus hakimiyetini kabul ettikleri söylenir. Buna rağmen Avaz Muhammad Attor kendi eserinde Mirza Devlet hakkında olumlu bilgiler aktarır. Yazara göre Mirza Devlet Türkistan müharebesinde Ruslara karşı şiddetli savaş yürütmüştür. Ancak Türkistan şehrinin bazı önde gelenlerinin hainliği yüzünden o Taşkent'e çekilmek zorunda kalmıştır. Bkz: Avaz Muhammad Attor, *a.g.e.*, 1991, s. 120.

²³⁶ <https://kyrgyztoday.org/archives/305376>

²³⁷ *The life of A'limkul a.g.e.*, 2003, s. 17.

²³⁸ Avaz Muhammad Attor, *a.g.e.*, 1991, s. 127.

²³⁹ K. Usenbaev, *a.g.e.*, 1998, s. 21.

1857 yılında Kazak ve Kırgızlar birleşerek Hüdayar Han ve onun Taşkent valisi olarak görevlendirdiği Mirza Ahmet'e karşı ayaklandı. Bu ayaklanmaların başlıca nedeni Mirza Ahmet'in halktan aşırı vergi alması oldu. Örneğin halk eskiden çiftçilik yaptıkları tarlalar için vergi olarak 100 tilla verirken Mirza Ahmet bu miktarı 250 tilla yaptı. Hatta bazı bölgelerde vergi miktarları 3-4 kat artığından Kazak ve Kırgızlar aldıkları hasadın tamamını satsalar bile vergileri ödeyemeyecek hale geldi. Dönemin kaynaklarında bahsedildiğine göre vergileri ödeyemeyen halkı Han'ın vergi memurları acımasızca cezalandırdığı için Kazak ve Kırgız aileleri kendi çocuklarını sattı ve vergileri ödedi.²⁴⁰

Hüdayar Han devlet işleri ile pek uğraşmıyordu. O zamanını ziyafetler düzenleyerek ve hayvan avlayarak geçiriyordu.²⁴¹ Bundan dolayı Hüdayar Han kendi halkının ne tür zorluklar çekmekte olduğunu farkına varmadı. Malla Han ve Emir-i Leşker Alimkul zalim ve açgözlü Hüdayar Han'ı tahtan devirmek için 1858 yılında Kırgız ve Kıpçakların yoğun olarak yaşadığı Fergana'nın doğu kesimlerine geldi. Onlar hanlığı düzene sokmak için halkı isyana davet etmeye başladı. Zaten Hüdayar Han'ın vergi politikasından oldukça rahatsız olan Kırgız ve Kıpçaklar Malla Han'ın davetine olumlu cevap verdi. Kırgız ve Kıpçakların başlattığı isyanlar kısa sürede hanlığın bütün topraklarına sıçradı. Hüdayar Han ve Malla Han'ın taraftarları arasında halledici savaş Samancı mevziinde oldu. Malla Han Samancı'daki savaşı galebe ile tamamladı. Böylece Malla Han başkent Hokand'ı ele geçirdi ve kendisini Hokand Han'ı olarak ilan etti. Hüdayar Han ise kaçarak Buhara Emirine sığındı.²⁴²

Malla Han'ın Samancı'daki savaşı kazanmasında Emir-i Leşker Alimkul'un payı büyüktü. Çünkü Malla Han isyan hazırlıklarına başlarken aynen Emir-i Leşker Alimkul ona Kırgız ve Kıpçakların yoğun olarak yaşadığı Fergana'nın doğu kesimlerine gelmeyi önerdi. Bununla beraber Emir-i Leşker Alimkul Kırgız ve Kıpçak boy reisleri ile Malla Han'ın görüşmelerini organize de etti. Böylece Malla Han Kırgız ve Kıpçak boy reislerinin katılımıyla Emir-i Leşker Alimkul'un evinde han olarak ilan edildi. Hüdayar Han Samancı'da yenilgiye uğradıktan sonra Malla Han Emir-i Leşker Alimkul'a Eşik

²⁴⁰ K. Usenbaev, *a.g.e.*, 1998, s. 21-22.

²⁴¹ H. Ziyayev, *a.g.e.*, 2007, s. 97; D. Koç, *a.g.e.*, 2015, s. 56.

²⁴² T. K. Beysembiev, *a.g.e.*, 2009, s. 275.

Ağası ve Miri Pansob unvanlarını vererek Çimyon bölge yöneticisi yaptı. Böylece Emir-i Leşker Alimkul siyasete ilk adımını atmış oldu.²⁴³

1862 yılında Malla Han öldükten sonra Kıpçak ve Kırgızların desteğiyle tahta Şah Murat Han geçti. Ancak Taşkent yöneticisi Kanatşah Buhara'ya sığınan Hüdayar Han ile beraber isyan başlattı. Buhara Emirinin de desteğiyle Hüdayar Han'ın isyanı başarıyla sonuçlandı ve 5 Mayıs 1862'de o tekrar Han ilan edildi.²⁴⁴ Nitekim Kıpçak ve Kırgızlar Hüdayar Han'a karşı Emir-i Leşker Alimkul öncülüğünde ayaklandı. Emir-i Leşker Alimkul'un bol askerî tecrübesi neticesinde isyancılar kısa sürede Endicân'ı ele geçirdi. Hüdayar Han Endicân'ı geri almak için yola çıkarken Emir-i Leşker Alimkul komutasındaki Kıpçaklar Asaka mevziinde Hüdayar Han'a ağır bir darbe verdi. Hanın askerlerinin büyük bir kısmı Kıpçaklar tarafından öldürüldü. Sağ salim kalanları ise kaçarak dağıldı. Bu olaydan sonra Hüdayar Han Kuva mevziinde Kıpçakların kuşatması altında kaldı. Başkent Hokand'dan yardım için ek askerlerin gelmesine rağmen Hüdayar Han Kıpçakların kuşatmasından çıkamadı ve bu kuşatma bir ay devam etti.²⁴⁵

Emir-i Leşker Alimkul aniden Kuva'daki kuşatmayı kaldırarak savunmasız kalan başkent Hokand'ı ele geçirdi. Ancak Hüdayar Han Hokand'a yaklaşırken halk Kıpçaklardan yüz çevirdi ve Han safına geçti.²⁴⁶ Emir-i Leşker Alimkul Hokand'da tutunamayacağını anlayınca askerî teçhizatları alarak şehri terk etti. Ama Emir-i Leşker Alimkul öncülüğündeki Kıpçak ve Kırgızlara karşı mücadeleye devam etmek için Hüdayar Han'da yeterli askerî teçhizat kalmamıştı. Bundan dolayı o yine Buhara Emirinden yardım talebinde bulundu. Emir Muzaffer askerleriyle Hokand'a geldi ancak Yarmazar'da onun ordusu Emir-i Leşker Alimkul tarafından yenilgiye uğratıldı. Emir Muzaffer şan ve şerefiyle Buhara'ya gitmek istediğinden Emir-i Leşker Alimkul'a kendi elçilerini gönderdi ve ona barış teklif etti. Hüdayar Han tahtan inmediği sürece barış olmayacağını Emir Muzaffer'e ileten Emir-i Leşker Alimkul Buhara askerlerine saldırmaya devam etti.

²⁴³ Avaz Muhammad Attor, *a.g.e.*, 1991, s. 127.

²⁴⁴ Muhammad Yunus Tayip, *a.g.e.*, 1996, s. 210.

²⁴⁵ V. İ. Nalivkin, *a.g.e.*, 1886, s. 195.

²⁴⁶ Sartlar, Kıpçak ve Kırgız köylerine saldırdı. Hatta Emir-i Leşker Alimkul'un önderliğindeki isyanlara katılmayanlar bile öldürüldü ve evler ateşe verildi. Bu kargaşadan kaçmayı başaran Kıpçak ve Kırgız aileleri dağlı bölgelere sığındı. Kıpçak ve Kırgızların geride kalan mal ve mülkü ise Sartlar tarafından yağmalandı. Bkz: Muhammad Yunus Tayip, *a.g.e.*, 1996, s. 211.

Zor durumda kalan Emir Muzaffer Hokand Hanlığı'nı Emir-i Leşker Alimkul'un tasarrufuna bırakarak Hüdayar Han ile beraber Buhara'ya döndü.²⁴⁷

Buhara askerlerinin Emir-i Leşker Alimkul tarafından mağlubiyete uğratılması onun halk arasındaki saygı ve itibarını yine de yükseltti. Hüdayar Han'ın yerine yeni han seçmek için Hokand Hanlığı'nın önde gelenleri Margilan'da bir araya geldi. Ziyaeddin Mahdum isimli din adamı da o toplantıya katılanlardan biriydi. Ziyaeddin Mahdum herkesin önünde Emir-i Leşker Alimkul'a devlet yönetimini kendi eline almasını teklif etti. Ancak Emir-i Leşker Alimkul kendi amacının han olmak değil şehzadelerin birisinin han olarak seçilmesi durumunda vatanına ve yeni hana hizmet etmek olduğunu söyledi. Ardından da Emir-i Leşker Alimkul Malla Han'ın on iki yaşındaki oğlu Sultan Seyyid'in hanlık makamına layık olduğunu söyleyince toplantıya katılanlar Sultan Seyyid'i Han olarak seçti.²⁴⁸

Sultan Seyyid Han 1863 yılında Alimkul'a "Emir-i Leşker"²⁴⁹ ve "Emir-ul umara"²⁵⁰ unvanlarını verdi. Böylece devletteki bütün siyasi kararları alma yetkisi Emir-i Leşker Alimkul'a tanınmış oldu.²⁵¹ O bu yetkilerden yararlanarak Hanlıkta asayişli sağlamak adına sert politika uygulamak zorunda kaldı. Nitekim Emir-i Leşker Alimkul'un izlediği politikalar Rus istilası nedeniyle olumlu sonuç vermedi ve kendisi de Taşkent muharebesi sırasında Ruslar tarafından öldürüldü (9 Mayıs 1865).

3.3. Emir-i Leşker Alimkul'un Ruslara Karşı Mücadelesi

Buhara Emirliği ile yapılan mücadeleler, taht kavgaları ve iç isyanlar nedeniyle Hokand Hanlığı XIX. yüzyılın 60. yıllarında derin siyasi ve ekonomik kriz içerisindeydi. Bu durumdan yararlanan Ruslar adım adım Hokand topraklarını işgal etmeye devam etmiştir. Bu ağır vaziyette hakimiyete gelen Emir-i Leşker Alimkul bütün gücüyle düzeni bozulan hanlığı düzene sokmaya ve Rus istilasını durdurmaya çalıştı. Bu uğurda Emir-i Leşker Alimkul, Hüdayar Han'ın şiddete dayalı politikası yüzünden Hokand Hanlığı'ndan yüz çevirerek Ruslar tarafına geçmeye başlayan Kırgız ve Kazakların gönlünü almaya

²⁴⁷ Ziyabiddin Maksım Mahzuni, *a.g.e.*, 2007, s. 232-233.

²⁴⁸ İshokhon Tura İbrat, *a.g.e.*, 2005, s. 23; B. Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 250-251.

²⁴⁹ "Emir-i Leşker", askeri alandaki en üst rütbedir.

²⁵⁰ "Emir-ul umara", emirler emiri, baş vezir anlamını ifade eder.

²⁵¹ Z. Kamalova, *a.g.t.*, 2019, s. 171.

çalıştı.²⁵² O Taşkent yöneticisi Nur Muhammed'e Kırgız ve Kazaklar ile bozulan ilişkileri düzeltme emri verdi. Bu emiri yerine getirmek adına Nur Muhammed Kırgız ve Kazakların önde gelenlerine hediyeler ile beraber mektup dağıttı. O mektuplarda şunlar yazılıydı:

“Allahu Teâlâ'ya şükürler olsun ki, şeriat kanunları temelinde huzurlu ve refah bir hayata eriştik. Artık 92 kabile birleşerek bir halka oluşturdu. Bu şekilde bizim sadık vatandaşlarımız huzura erdi, taraftarlarımız uzak yakın yerlerden gelerek bizim memnuniyetimizden ve merhametimizden faydalanmaktadırlar. Sizler de dinimiz ve ana yurdumuza hürmeten huzurumuza teşrif buyurmanızı ve yüksek iltifatımızı görmenizi rica ediyoruz.”²⁵³

Kırgız ve Kazakların gönlünü almaya yönelik bu siyaset tamamen başarılı olmasa bile bazı Kırgız ve Kazak boylarının reisleri Emir-i Leşker Alimkul ve Taşkent yöneticisi Nur Muhammed'in davetiyelerine olumlu cevap verdi. Örneğin Kırgız boy reislerinden Cangaraç Bey ile Tınalı Bey Emir-i Leşker Alimkul'un teklifini kabul edenlerdendi. Ancak Kırgızların Sarıbagış boyunun reisi Cantay Bey ise Emir-i Leşker Alimkul'un teklifini reddederek Rusların safına geçti.²⁵⁴

Buhara Emirliği ile Hokand Hanlığı arasındaki düşmanlığı kendi lehine çevirmeyi düşünen Ruslar Buhara Emiri ile irtibata geçerek Hokand Hanlığı'nı paylaşmayı öne sürdü. Rusların teklifine göre Cizzak'tan başlayarak sırasıyla Uratepe, Hocent, Hokand, Margilan, Endicân ve Kaşgar sınırına kadar olan bölgeler Buhara Emirliği'ne, Sırderya'nın kuzey kısmı ise Rusların tasarrufuna geçecekti. Zaten uzun yıllardır Hokand Hanlığı'nı ilhak etmeye çalışan ama bir türlü başarılı olamayan Buhara Emiri Rusların

²⁵² 1858 yılında Taşkent ve etrafında yaşayan Kazak ve Kırgızlar'dan yüz koyun için 7 ruble, büyük inek başına 2 ruble, yavrularına 1 ruble, büyük deve başına 3 ruble, küçüklerine 2 ruble vergi (Genelde Hokand Hanlığı'ndaki vergi miktarları şeriata göre belirlenirdi. Örneğin göçebe halklardan alınan zekât bu şekildeydi: Kırk koyundan bir koyun, kırk attan bir at, otuz inekten bir inek, beş deve için bir koyun zekât olarak alınıyordu. Hüdayar Han ise bütün şeriat kurallarını ihmal ederek vergi miktarlarını ve çeşitlerini arttırmıştır.) alınmaya başladı. Hatta aile içindeki ergen yaştaki her kız çocuk için 20 ruble talep edilmeye başladığından halk ayaklandı. Kazak ve Kırgızlardan oluşan ayaklanmacılar Pişpek'te Hokand ordusunu yenilgiye uğrattı. Ardından ise Evliya-Ata kalesini kuşatıldı. Hüdayar Han bu isyanı bertaraf etmek için başkentten ek asker gönderdi. Bu haber Kazaklar ile Kırgızlara ulaştınca onlar kale kuşatmasını kaldırdı ve kendi köylerine dağıldı. Buna rağmen Hokand ordusu Kazak ve Kırgızları cezalandırmaya devam etti. Hüdayar Han'ın zulümlerinden kurtulmak için Kazak ve Kırgızlar, Rus vatandaşlığına geçmeye başladı. Bkz: A. H. Hasanov, *Narodniye Dvijeniya v Kirgizii v Period Kokandskogo Hanstva*, Nauka Yayınları, Moskova 1977, s. 36; H. N. Bababekov, *a.g.e.*, 1990, s. 72-75.

²⁵³ H. Ziyayev, *a.g.e.*, 2007, s. 107-108.

²⁵⁴ B. M. Ploskih, *a.g.e.*, 1977, s.306.

teklifini memnuniyetle kabul etti.²⁵⁵ Böylece Ruslar Hokand Hanlığı'na saldırırken kendilerine Buhara Emirliği tarafından gelecek muhtemel müdahaleyi önledi. Ruslar 1863 yılında Hokand Hanlığı'nın stratejik öneme sahip Türkistan şehrini işgal etmeye hazırlıkları başlattı.²⁵⁶

Emir-i Leşker Alimkul bir anda hem Buhara Emirliği hem de Ruslar ile mücadele edemeyeceğinin farkındaydı. Çünkü Buhara Emirliği ile yapılan mücadeleler, iç isyanlar ve taht kavgaları nedeniyle hazine boşalmıştı. Hanlıkta Buhara Emirliği'ne ve Rusya'ya bağlanmayı isteyen siyasi güçler de harekete geçerek faaliyetlerini güçlendirmişti. Zor durumda kalan Emir-i Leşker Alimkul Osmanlı Devleti ve İngilizler ile bağlantıya geçerek diplomatik ve askerî destek almayı umdu. Bu amaçla Kaşgar yoluyla Osmanlı Devleti'ne gönderilmiş olan Ahmet Hoca İşan Yarkent'te bazı engellere maruz kaldı ve görevini tamamlayamadı. Durumdan haberdar olan Emir-i Leşker Alimkul ikinci defa Hacı Melibay'ı Osmanlı Devleti'ne, Molla Hocabek Udayçı'yi İngilizlere, Muhammed Nazar'ı Afganistan'a, Hamrakulu'yu Cammu ve Keşmir'e²⁵⁷, Taş Hoca Sudur'u Fransızlara elçi olarak gönderdi.²⁵⁸

Mehmet Saray'ın ifadesine göre Hokand Hanlığı'ndan Osmanlı Devleti'ne gönderilen elçinin ismi Seyyid Yakub Han Töre idi. O Hive ve İran üzerinden geçerek 1865 yılının Nisan ayında İstanbul'a ulaşmıştı. Elçi ülkesine saldıran Buhara ve Rusya'yı Osmanlı hükümetine şikâyet ederek yardım talebinde bulundu. Ancak Osmanlı hükümeti Hokand Hanlığı'na yardım meselesini Meclis-i Mahsus'da muhakeme etmeye başlarken Emir-i Leşker Alimkul'un öldüğü ve Taşkent'in Ruslar tarafından işgal edildiği haberi İstanbul'a ulaşmıştı. Böylece bu elçilik heyetinden de olumlu sonuç elde edilememiştir denilebilir.²⁵⁹

1864 yılına gelindiğinde Rusların Hokand Hanlığı'na saldırıları iyiden iyiye arttı. Albay Çernyayev 8 bölük, 300 Kazak askeri, 10 top, 7 hava topu, 2 havan topu ve 2671 askerle Evliya-Ata şehrine saldırıya geçti ve 4 Haziran'da şehri işgal etti.²⁶⁰ 9 Haziran'da ise

²⁵⁵ İvanov'un yazdıklarına göre Hokand Hanlığı'na olan düşmanlığından dolayı Buharalılar Rusların Taşkent'i acilen işgal etmesini istiyordu. Eğer Ruslar Taşkent'i işgal ederse Hokand Hanlığı'nın diğer kısımlarını Buharalılar hiç zorluk çekmeden işgal edebilirdi. Bkz: P. P. İvanov, *a.g.e.*, 1958, s. 146.

²⁵⁶ H. Ziyayev, *a.g.e.*, 2007, s. 104.

²⁵⁷ Muhammed Yunus Tayip, *a.g.e.*, 1996, s. 216.

²⁵⁸ B. M. Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 260.

²⁵⁹ Mehmet Saray, *a.g.e.*, 1994, s. 71-74.

²⁶⁰ H. Ziyayev, *a.g.e.*, 2007, s. 108.

Albay Verevkin komutasındaki 1600 asker Türkistan şehrini kuşatma altına aldı. Hokandlılar ile Ruslar arasında üç gün şiddetli çatışmalar oldu. 13 Haziran'da şehir Rusların kontrolüne geçti.²⁶¹ Yerel kaynaklardaki bilgilere göre Türkistan Şehrin yöneticisi Mirza Devlet²⁶² 1500 askeri ile düşmana karşı direnmeye çalıştı. Ancak şehrin içerisinde Rus yanlısı olanların yardımıyla Albay Verevkin kolaylıkla şehri işgal etti. Çaresiz kalan Mirza Devlet ise askerleriyle birlikte Taşkent'e geri çekildi.²⁶³

Türkistan şehrinin Ruslar tarafından işgal edildiğini duyan Emir-i Leşker Alimkul yanına Sultan Seyyid Han'ı alarak derhal Taşkent'e geldi. Bu arada Ruslar da harekete geçerek 7 Temmuz tarihinde Çimkent'i kuşatma altına aldı. Emir-i Leşker Alimkul komutasındaki Hokand ordusu ile Ruslar arasında 14 ve 15 Temmuz'da Çimkent'te kanlı çatışmalar oldu. Savaşı Hokandlılar kazanarak Rusları Çimkent'ten 40 kilometre geriye püskürtmeyi başardı. Ruslar barış teklif etmek için hediyeler ile beraber Severtsev isimli bir elçiyi Emir-i Leşker Alimkul'a gönderdi.²⁶⁴ Avaz Muhammad Attor'un yazdıklarına göre barışın şartı olarak Hokandlılar Ruslardan 2 lak (200 bin altın tenge) Rus altın parası ve işgal altındaki Türkistan şehrinin teslim edilmesini istedi. Sıkışıp kalan Ruslar Hokandlıların bütün taleplerini kabul etti.²⁶⁵

Emir-i Leşker Alimkul Çimkent muharebesinde elde edilen sonuçlarla Rusların tam olarak yenilgiye uğradığı anlamına gelmediğinin farkındaydı. Bundan dolayı o Muhammed Yunus Şigavul'un teklifine göre savaşı durdurmak adına müzakere yapma kararı aldı. Emir-i Leşker Alimkul bu amaçla Çernyayev'e mektup yolladı. O mektubun içeriği şu şekildedir:

“Önceleri Beyaz Çar ile bizim Han dostane ilişkiler içerisindeydi. Nitekim son zamanlarda bizim ve sizin aranızdaki bazı birileri aramızı bozmaya çalışıyor. Size de belli olduğu gibi sizin şu andaki Çarınız tahta geçerken bizim genç Han'ımız Çar'ın hâl hatırını sormak için elçilik heyeti göndermişti. Nitekim şimdi bizim Han Evliya-Ata ve Türkistan şehirlerinin Beyaz Çarın askerleri tarafından işgal edildiğini

²⁶¹ B. Dcamgerçinov, *Prisoedinenie Kirgizii k Rossii*, Sosyально-Ekonomičeskoy Literaturı Yayınları, Moskova 1959, s. 288.

²⁶² Mirzo Olim Mahdûm Hoci'nin aktardığı bilgilere göre Mirza Devlet çok kibirli bir kişiliğe sahipti. O kendi görevini suistimal ederek etrafta yaşayan Kazakları yağmalamaya başladığından halk Rusların tarafına geçmiştir. Bkz: Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *Tarih-i Turkiston*, Yay. Haz. Ş. Vohidov, R. Halikova, Yangi Asr Avlodi Yayınları, Taşkent 2009, s. 150.

²⁶³ Avaz Muhammad Attor, *a.g.e.*, 1991, s. 120.

²⁶⁴ H. Ziyayev, *a.g.e.*, 2007, s. 119.

²⁶⁵ Avaz Muhammad Attor, *a.g.e.*, 1991, s. 122.

duydu. Bundan dolayı askerî birlikleri alarak Çimkent'e geldim. Türkistan'dan gelen sizin askerlere karşı Han'ımız dört asker komutanını gönderdi. Onlar Rusları üç gün boyunca kuşatma altında tuttu. Bizimkiler sizin askerleri esir etmeye çalışırken onlar bize mektup yollayarak buraya bizimle savaşmak için gelmediklerini belirttiler. Sizin askerlerin dediklerine göre Rus Çarı onları buraya göndermemiştir. Sadece onlar yolu öğrenmek istemişlerdir ve kendilerini bırakmamızı rica ettiler. Türkistan'a ulaştıktan sonra şehri bize geri vermek için Çar'a mektup yollayacaklarını da söylediler. Beyaz Çar ve bizim Han'ın arasındaki dostane ilişkilerin bozulmaması için biz onlara zarar vermeden geri gitmelerine izin verdik. Nitekim şu anda sizin de Evliya-Ata'dan buraya geldiğinizi gördük. Bundan dolayı sizin neden buraya geldiğinizi öğrenmek için size mektup yazdık. Siz neden buraya geldiniz, amacınız sizin ve bizim askerlerin kanını dökmek mi? Veya başka mı amacınız var? Sizin ve bizim askerlerin arasındaki can kaybını önlemek için önceden konuşalım. Eğer bizim ile aranızın bozulmasını istemiyorsanız o zaman buraya gelmenizin nedenini bize açıklayın. Eğer savaşmak istiyorsanız o zaman bakalım hangi tarafın güçlü olduğunu. Mümkün amacınız bölgeyi görmek ise cevabını verin. Eğer bizimle dostane ilişkiler içinde olmak istiyorsanız bize haber verin ki biz de ona göre size cevap verelim. Sizin için en iyi seçeneği tercih edin.”

Çernyayev, Emir-i Leşker Alimkul'un mektubuna cevaben aşağıdaki mektubu gönderir:

“Mirsabır vasıtasıyla gönderdiğiniz mektubu aldım. Sizin topraklara ben sizin Çarın emriyle geldim ve eğer istiyorsanız askerî harekâtı geçici süreye durdura bilirim. Ancak aramızda daimî barış olması için müzakere yapma yetkisine sahip değilim. Eğer Rus hükümeti ile müzakere masasına oturmak istiyorsanız elbette bu hanlığın yararına olacaktır. Size tavsiyem Hanlıktaki en nüfuslu insanlardan oluşan elçilik heyeti oluşturun ve bu elçiler benim hesabımdan Petersburg'a varsınlar. Orada iki taraf ortasında gerekli olan şartlar masa üzerine konulsun. Yolda elçiler milyonlarca tebaamızın refahını görerek Beyaz Çar'ın kudretine tanık olacak ve Hanlığın ana gelirini oluşturan nitekim son zamanlarda azalan ticaret bizimle dostane ilişkiler içerisinde olduğunuz sürece tekrar canlanacağını farkına varacaklardır. Bu mektubun cevabını aynı yerde bekleyeceğim. Askerî birliklerinizin bize yaklaşımını ise hükümdarların en güçlüsüne bir elçilik heyeti gönderme isteksizliği olarak değerlendireceğim...”²⁶⁶

²⁶⁶ Bu mektuplaşmalar genel anlamda tercüme edildi. Mektupların orijinal halini görmek için bkz: Z. A. İlhomov, *Amirlaşkar Tarihi*, s. 127-128; B. Dcamgerçinov, *a.g.e.*, 1959, s. 291-292.

Emir-i Leşker Alimkul, Çernyayev'e yazdığı cevap mektubunda Evliya-Ata ve Türkistan şehirlerinin teslim edilmesi üzerinde katiyen durur. Ancak Çernyayev bu talebe ne tür cevap verdiği belli değildir. Bundan sonra Emir-i Leşker Alimkul tekrar Çernyayev'e mektup göndererek Petersburg'a elçilik heyeti göndermeyi kabul ettiğini belirtti. Çernyayev Hokand elçilerini Petersburg'a göndermek için Emir-i Leşker Alimkul'a birkaç kabul edilmesi zor taleplerin listesini gönderdi. O talepler şunlardan ibaretti:

1. Petersburg'a gönderilecek olan elçilere Rus hükümeti tarafından teklif edilen barış şartlarını kabul etme etkisinin han tarafından tanınması.
2. Rus vatandaşlığına yazılı olarak başvuran tüm Kazak sultan ve beylerine derhal hareket özgürlüğü tanınması ile beraber Ulu Cüz Kazaklarını zorla Hokand Hanlığı terkinde bulundurmamak.
3. Çimkent'te toplanan askerleri dağıtmak.
4. Hokand elçileri Petersburg'dan gelene kadar Arıs Nehri'ni iki taraf ortasında geçici sınır olarak tanımak.²⁶⁷

Emir-i Leşker Alimkul, Çernyayev'e cevap mektubu göndermeyince Ruslar tekrar Çimkent üzerine yürüdü. Ancak bu defa da Hokand askerleri galebe kazanınca Ruslar Evliya-Ata'ya geri çekilmek zorunda kaldı. Düşmanı geriye püskürten Emir-i Leşker Alimkul Çimkent Kalesi'nin duvarlarını yeniden tamir ettirdi ve savaşta vatanına ihanet edenleri cezalandırıp, bazılarını ise ölüme mahkûm etti. Ölüme mahkûm edilenler arasında Sultan Mahmut Han Töre, Ulukcan Töre, Leşker Başılardan Nur Muhammed Koşbegi, Muhammed Nazarbek Parvonaçı, Niyaz Ali Dadhah vardı. Başkent Hokand'a dönmeden önce Alimkul Çimkent ve Taşkent'e hâkim olarak Mirza Ahmed Pervaneçi'yi atadı.²⁶⁸

Emir-i Leşker Alimkul'un Çimkent'te Rusları mağlubiyete uğratmasının başlıca nedeni Hokand ordusunun yeni model top ve tüfekler ile temin edilmesiydi. Rus kaynaklarında bahsedildiğine göre Hokand ordusuna yeni model top ve tüfekleri İngilizler vererek Avrupa tarzında savaşma tekniklerini öğretmişlerdi. Muhammed Salih'in yazdıklarına

²⁶⁷ B. Dcamgerçinov, *a.g.e.*, 1959, s. 293.

²⁶⁸ Avaz Muhammad Attor, *a.g.e.*, 1991, s. 123.

göre ise top ve tüfekleri Afganistan'dan gelen Hayır Muhammed isimindeki birisi hazırlamıştır ve Hokand ordusunu eğitmiştir.²⁶⁹

1864 yılının ağustos ayında Emir-i Leşker Alimkul askerleri ile beraber Rus hakimiyeti altına giren Kırgız boylarına karşı askerî harekate başladı. Narın ve Atbaşı bölgelerinde istikamet eden Sarıbağış boyunun Esengul uruğunun reisi Ümetali ve Toguztoro bölgesinde istikamet eden Sayak boyunun reisi Osman savaşmadan Hokandlıların safına geçti. Emir-i Leşker Alimkul Ruslar tarafından harabeye çevrilen Kurtka Kalesi'ni tekrar tamir ettirerek Çüy bölgesindeki Kırgız boylarına karşı askerî harekât başlatmaya çalıştı. Ancak Rusların Çimkent'e saldırıya geçtiğini duyunca geri çekilmek zorunda kaldı.²⁷⁰ Diğer yandan Buhara Emiri de Hokand Hanlığı'na saldırıya geçti. İki cephede savaşmak zorunda kalan Emir-i Leşker Alimkul kendi adına ve Sultan Seyyid Han adına mektup yazdırarak Hindistan'daki İngiliz Valisine gönderdi. Sultan Seyyid Han adına yazılan mektubun içeriği şu şekildeydi:

“Belki de malûmunuzdur, ülkemiz Fergane'nin doğu ve kuzey kısımları Rusya ile hem-hudud idi. Bu hudud üzerinde Rus Çarları ile bu ülkenin hükümdarları bir andlaşmaya varmışlar ve birbirlerinin haklarına hürmet etmeyi, sınır ihlâli yapmamayı kabûl etmişlerdi. Fakat ülkemizde, son on on beş yıldan beri meydana gelmekte olan iç karışıklıklardan istifade eden Rus Çar'ı, ülkemizin güney vilâyetlerinde dâima gözü olan dostu Buhâra Emîri ile anlaşarak, birlikte bize karşı hasmane bir tutuma girdiler. Şu iki sebepten dolayı Majesteleri İngiltere Kraliçesine dostluk duymaktayız: 1-İngiltere hâkimi ile İstanbul'daki Halifemizin menfaatlerinin bir ve dostluklarının kadîmi olduğu âşikârdır. Biz müslüman olduğumuz ve Halifemize bağlı bulunduğumuz için O'nun dostu bizim de dostumuzdur. 2-Benim memleketim İngiltere'den hiçbir kötülük görmemiştir. Bilâkis yardım ve dostluk görmüştür. Bu iki sebepten dolayı Majesteleri Kraliçe'nin hükûmetine dostluğumuz sağlam ve devamlıdır. Bu arada, Buhâra Emîri ile Rus Çarı'nın İngiltere'ye ne kadar düşman oldukları bilinen bir gerçektir. Benim İngiltere'ye olan dostluğumdan dolayı Buhâra Emîri güneyden, Rus Çarı da kuzey ve doğu cenahlarından ülkeme saldırıya geçtiler. İngiltere'nin dostu olmam hasebiyle ülkeme yapılan bu saldırıların durdurulmasına Majestelerinin hükûmetinin tavassutta bulunmasını rica ederim...”

²⁶⁹ B. M. Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 262.

²⁷⁰ B. Dcamgerçinov, *a.g.e.*, 1959, s. 306.

Emir-i Leşker Alimkul da kendi adına yazdığı mektubunda yukarıdaki hususları belirterek şunların üzerinde durdu:

“...Birbirleriyle dost olan Rus Çarı ile Buhâra Emîri'nin orduları devletler arası hukuka aykırı olarak ÷lkemizi işgale başlamışlardır. Ruslar, ÷lkenin kuzey-doğusundaki vilâyetlerimizden Evliya-Ata ile Türkistan (Yesi)'i işgal ettikten sonra Çimkent'e de saldırmışlardır. Bizim Çimkent'i Ruslara karşı müdafaa etmeye çalıştığımız bir sırada da Buhâra Emîri güney vilâyetlerimizden Hocent'i işgale teşebbüs etmiştir. İngiliz hükümetinin dâimî dostu olan Hokand'ın uğradığı bu saldırıya mâni olmanızı niyaz ediyoruz”.

Ancak Emir-i Leşker Alimkul'un İngilizlere müracaatı maalesef olumlu karşılanmadı ve Hokandlılar bir anda hem Buhara Emirliği hem de Ruslar ile savaşmak zorunda kaldı.²⁷¹

Emir-i Leşker Alimkul Buhara Emirliği ile savaşa giren bir vakitte Ruslar 3 Eylül 1864'te Çimkent'e saldırıya geçti. Çimkent'in müdafaasından sorumlu olan Nur Muhammed 6.000 askeri ile 18 gün Ruslara karşı direndi. 22 Eylül'de Ruslar kale duvarlarından içeriye girmeye muvaffak oldu ve şehir düştü. Çimkent'in işgalinden cesaretlenen alan Çernyayev Harbiye Bakanlığı'na mektup yollayarak Taşkent'e yürüyüş yapmak için izin istedi. Ancak olumlu cevap alamayınca kendi başına Taşkent'e saldırmaya karar verdi.²⁷² 27 Eylül'de harekete geçen Çernyayev bir hafta Taşkent'i almak için uğraştı. Bütün şehir ahalisi Ruslara karşı savaştı ve birçoğu şehit oldu. Taşkentliler zor durumdayken Emir-i Leşker Alimkul askerleriyle beraber son anda Taşkentliler'in imdadına yetişti ve Çernyayev Çimkent'e çekilmek zorunda kaldı.²⁷³

Çernyayev Taşkent'ten geri çekildikten sonra bir süreliğine Hokand Hanlığı'na karşı saldırılar durduruldu. Bunun nedeni önceden işgal edilen bölgelerin idari problemlerini çözmekti. 25 Aralık 1865'te Issık-Göl'den Aral Gölü'ne kadar Orenburg Genel Valiliği çerçevesinde Türkistan Bölgesini kurma kararı alındı. Yeni kurulan idari bölgenin yönetimi ise Çernyayev'e verildi. Aynı yılın 25 Şubat'ında ise Çernyayev'e daha serbest hareket etme hakkı ile beraber istediği zaman komşu bölgelere baskın yapma izni verildi. Bundan cesaretlenen Çernyayev hemen savaş hazırlıklarına başladı.²⁷⁴ Bu arada Emir-i

²⁷¹ Mehmet Saray, *a.g.e.*, 1994, s. 74-75.

²⁷² Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 78.

²⁷³ B. M. Babacanov, *a.g.e.*, 2010, s. 265.

²⁷⁴ Baymirza Hayit, *a.g.e.*, 1995, s. 80.

Leşker Alimkul da boş durmuyordu. Avaz Muhammad Attor'un yazdıklarına göre o Hokand Hanlığı'nda silah yapabilen bütün ustaları başkente çağırarak altı ay boyunca sayısız sayıda mızrak, 70-80 top, birkaç bin 8 ve 10 karış olan tüfekleri yaptırdı.²⁷⁵

Taşkent şehrine su temin eden iki sulama kanalının başlangıç yerinde yer alan stratejik öneme sahip Niyazbek Kalesi 26 Nisan 1865'te Ruslar tarafından işgal edildi ve kanallar kapatıldı. Böylece Taşkent şehri susuz kaldı. Emir-i Leşker Alimkul bu haberi duyar duymaz askerleri ile Taşkent'e geldi ve 8 Mayıs'ta Şurtepa mevziinde Ruslar ile savaşa girdi. 9 Mayıs'ta ise Emir-i Leşker Alimkul Ruslar tarafından vurularak öldürüldü.²⁷⁶ Bu olaydan sonra Hokand ordusu dağılmaya başladı. Zor durumda kalan Sultan Seyyid Han Taşkent'i müdafaa etmek için Buhara Emir'i Muzaffer'den yardım talebinde bulundu. Emir cevaben Sultan Seyyid Han'ın kendisi Buhara'ya gelmesi durumunda yardım edeceğini belirtti.²⁷⁷ Emir'in yardımını alabilmek için Sultan Seyyid Han 9 Haziran 1865'te Mirhamid Mirhalimoğlu komutasındaki 500 asker ile beraber Buhara'ya doğru yola çıktı.²⁷⁸ Sultan Seyyid Han'ın Buhara'ya gitmesiyle Hokand tahtı boş kalırken hanlıkta bazı gruplar arasında taht kavgası başladı. Kırgız ve Kıpçaklar Hüdaykulu'yu tahta çıkarmayı başardı. Nitekim Kırgız ve Kıpçakları Sartlar desteklemedi. Buna üstelik Emir Muzaffer ile Hüdayar Han'ın iki hafta sonra Hokand kapılarına dayanması üzerine Kırgız ve Kıpçaklar Hokand'ı terk etti.²⁷⁹ Bu gibi iç çekişmeler devam ederken Ruslar hiç zorluk çekmeden Taşkent'i işgal etti.

Şimdi tekrar Emir-i Leşker Alimkul'un ölümüne dönecek olursak yerel kaynaklarda bu durum hakkında birbirinden farklı bilgiler mevcuttur. Örneğin İbrat, Hokand askerleri kendi aralarında anlaşarak bir yetimi Emir-i Leşker Alimkul'u öldürmek için gönderdiklerini yazar. Çünkü askerler soğuktan ve açlıktan çok eziyet çekmişlerdir. Savaş

²⁷⁵ Avaz Muhammad Attor, *a.g.e.*, 1991, s. 125.

²⁷⁶ Z. Kamalova, *a.g.t.*, 2019, s. 177.

²⁷⁷ Aslında Emir Muzaffer Ruslar ile anlaşma yaparak Sultan Seyid Han'ı Taşkent'ten uzaklaştırdığı hakkında da yorumlar vardır. Çünkü Sultan Seyid Han Taşkent'i terk ederse şehir ahali arasında panik ortaya çıkardı ve Ruslar bundan yararlanarak Taşkent'i işgal edecekti. Bu, Emir Muzaffer'in müslümanlara yaptığı son ihaneti olmamıştır. Ruslar Semerkant şehrini işgal ederken Emir Muzaffer'in oğlu veliaht şehzade Abdülmelik düşmana karşı mücadele etmeye devam eder. Ancak Emir Muzaffer Ruslar ile anlaşma yaparak Semerkant şehrini Rusların tasarrufuna bırakır. Hatta veliaht şehzade Abdülmelik Semerkant'ta Ruslar ile savaşırken Emir Muzaffer'in adamları Ruslara yardım eder. Çaresiz kalan Abdülmelik Semerkant şehrini terk etmek zorunda kalır ve şehir tamamen Rusların kontrolüne geçer. Emir Muzaffer'in bu hainliğe varmasının sebebi veliaht şehzade ile aralarındaki taht için yapılan mücadeleydi. Emir, Ruslara yardım ederek ölene kadar tahtta kalmayı planlamıştır denilebilir. Bkz: A. Askarov, *a.g.e.* 2007, s. 281.

²⁷⁸ H. Ziyayev, *a.g.e.*, 2007, s. 149.

²⁷⁹ R. N. Nabiyeu, *a.g.e.*, 1973, s. 69-70.

böyle devam ederse hepimiz öleceğiz diye telaşa düşmüşlerdir.²⁸⁰ Muhammed Salih'in de yazdıklarına göre Emir-i Leşker Alimkul öldükten sonra Molla Kanbar isimli Çinli veya Habeş köle Çernyayev'e gelerek Emir-i Leşker Alimkul'u ben öldürdüm demiştir. Buna benzer bir iddia Emir-i Leşker Alimkul tarafından idam ettirilen Usman Ali Niyaz Pansadbaşı'nın oğlu tarafından Hüdayar Han'a söylenir. Ancak Muhammed Salih ikisinin de iddialarını yalanlar. Çünkü kendisinin Emir-i Leşker Alimkul'un ölümüne şahit olduğunu söyler.²⁸¹ B. Dcamgerçinov ise kendi eserinde Emir-i Leşker Alimkul'un Buhara Emirliği hakimiyeti altına girmek isteyen bir grup tarafından vurularak öldürüldüğüne dair bilgilerden bahseder.²⁸²

Emir-i Leşker Alimkul'un soyundan gelen Sadık Cumabaev "Canı Ordo" gazetesine verdiği röportajında dedesinin ölümü ile ilgili halk arasındaki görüşlere değinir.

"Duyduklarımıza göre ordu içerisinde Alimkul'un katı kurallarından hoşnutsuz olanlar çokmuş. Yani sadece Ruslar değil Hokandlılar arasında da düşmanı oldukça fazlaydı. Alimkul Ruslara karşı mücadele etmek için asker toplamaya başlarken düşman taraf (Ruslar) Hokand ordusu içerisine sızdırdığı bir ajan Emir-i Leşker Alimkul'u şehit ettiğini duymuşluğumuz vardır".²⁸³

3.4. Emir-i Leşker Alimkul'un Doğu Türkistan'daki Özgürlük İçin Yapılan Mücadelelere Destek Vermesi

1857 yılında Veli Han Töre önderliğindeki isyanını bertaraf eden Çinliler Doğu Türkistan'da bir süreliğine asayışı sağlamayı başardı. Ancak 1861 yılına gelindiğinde Şan-si eyaletinde Müslüman Çinliler (kaynaklardan Tonganlar veya Dunganlar olarak geçiyor) isyan başlattı. Bu isyanlar kısa sürede Kan-su, Cungarya ve Doğu Türkistan'ın tamamına yayıldı. Halkın Çinlilere olan kin ve nefreti o kadar şiddetli idi ki yakalanan Çinliler topluca katlediliyordu. Hatta isyancılardan bazıları kendi hanım ve kızlarının Çinlilerin eline geçmesinden korktuğu için kadın ve kızları öldürüyorlardı.²⁸⁴

²⁸⁰ Metnin devamında İbret: *Fergana ve Türkistan hükümdarlarından iki kişi halkı ve dini için (Ruslara karşı) mücadele etmişti, biri bu Emir'i Leşker (Alimkul) diğeri de merhum Malla Han'dır der.* Bkz: İshokhon Tura İbrat, *a.g.e.*, 2005, s. 25.

²⁸¹ U. A. Sultanov, *Muhammad Salihhuca va Uning Tarihi Cadidayi Toşkand Asari*, Taşkent 2009, s. 134

²⁸² B. Dcamgerçinov, *a.g.e.*, 1959, s. 309.

²⁸³ Çeviri yapılırken orijinal metin değil onun anlamı çıkarılmaya çalışılmıştır. Bkz: <https://kyrgyztoday.org/archives/305376>

²⁸⁴ A. N. Kuropatkin, *Asya'nın Kalbi Doğu Türkistan*, Yay. Haz. Feyzullah Uygur, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 189-190.

1862 yılında Kuçar şehrinde Raşidüddin Hoca Çinlilere karşı cihat ilan etti. O Kuçar'da bulunan Çinlilerin tamamını öldürdükten sonra Doğu Türkistan'ın bütün şehirlerine elçi gönderdi ve halkın kendisine katılmasını istedi. Halk Raşidüddin Hoca'nın çağırısına olumlu cevap verdi ve kısa sürede onun taraftarları çoğalmaya başladı. Kardeşehir, Toksun ve Turfan'daki bütün Çin garnizonları yok edildi ve Raşidüddin Hoca han ilan edildi. Ancak Doğu Türkistan ahalisinin hepsi de Raşidüddin Hoca'nın iktidarını tanımak istemedi. Örneğin Yarkentliler Abdurrahman Hazret'i, Hotanlılar ise Mekke'den yeni gelen Habibullah Hacı'yı kendilerine yönetici olarak seçti. Hatta Habibullah Hacı kendi adına para bastırmaya başladı.²⁸⁵ Kaşgar'ın yöneticisi Sıddık Bey²⁸⁶ de Raşidüddin Hoca'dan memnun değildi. Bunun başlıca nedeni Raşidüddin Hoca'nın Appak Hoca soyundan gelmemesiydi. Doğu Türkistanlılar'ın çoğu kendilerine Appak Hoca soyundan olan birisini han olarak seçmek istiyordu.

1864 yılında Kaşgar yöneticisi Sıddık Bey Hokand Hanlığı'na elçilik heyeti gönderdi. O Emir-i Leşker Alimkul'a yazdığı mektubunda Kaşgar'daki bütün Çinlileri kovduğundan ve şehri kendi tasarrufuna geçirdiğinden bahsetti. Eğer Emir-i Leşker Alimkul Taşkent'te bulunan Cihangir Hoca'nın oğlu Buzuruk Hocayı Doğu Türkistan'a yönetici olarak göndermesi durumunda Kaşgar'ı Hokand Hanlığı'na bağlamaya söz verdi.²⁸⁷ Mirzoolim Muşrif'in yazdıklarına göre Kaşgar'dan elçiler gelirken Emir-i Leşker Alimkul İkan muharebesinde Rusları mağlup ederek Taşkent'e geri gelmişti. Elçileri kabul eden Emir-i Leşker Alimkul onların geliş gayelerini öğrenir öğrenmez Buzuruk Hoca ve Yakup Bey'i Kaşgar'a gönderdi.²⁸⁸ Muhammad Yunus Tayip bu hadiseyi detaylara kadar yazmıştır. Onun aktardığı bilgilere göre Emir-i Leşker Alimkul elçileri kabul ettikten sonra üç gün kimse ile görüşmedi ve odasından dışarıya çıkmadı. O bütün dikkatini Doğu Türkistan'ı fethetmeye verdi. Üç gün geçtikten sonra Emir-i Leşker Alimkul Doğu Türkistan meselesini muhakeme etmek için devlet erkanlarını bir araya topladı. Toplantı sonucunda Çin ile mücadele eden Doğu Türkistan halkına destek verme kararı alındı. Emir-i Leşker Alimkul, Buzuruk Hoca'nın Doğu Türkistan'ın hükümdarı olacağını ancak

²⁸⁵A. N. Kuropatkin, *a.g.e.*, 2016, s. 191-192.

²⁸⁶Sıddık Bey Doğu Türkistanlı Kıpçaklardan olup o 1860'lı yıllarda vuku bulan Doğu Türkistan'daki Çin yönetimine karşı isyanlara öncülük edenlerden biri idi. Sıddık Bey 1861 ve 1864 yılları arasında Kaşgar'ı kendi kontrolünde tutabilmek için hem Çinliler hem de Hocalar ile mücadele etmiştir. Bkz: Feyzullah Uygur, *Doğu Türkistan'ın Hazin Yılları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 131-135.

²⁸⁷Feyzullah Uygur, *a.g.e.*, 2019, s. 136.

²⁸⁸Mirzoolim Muşrif, *Ansob us-Salotin va Tavorih ul-Havokin (Kukon Honligi Tarihi)*, Yayına Haz. Akbar Matgoziyev, Muhabbat Usmonova, Taşkent 1995, s. 75.

devlet işlerinin tamamen Yakup Bey'in tasarrufunda olması gerektiğini söyledi. Bundan sonra Buzuruk Hoca ile Yakup Bey Kuran üzerine yemin ederek Emir-i Leşker Alimkul'un dediklerini yapacaklarını söyledi ve Doğu Türkistan'a doğru yola çıktı.²⁸⁹

Baymirza Hayit'in belirttiğine göre Buzuruk Hoca ve Yakup Bey ile beraber Abdullah Pansad, Muhammed Kulu Şigavul ve Hoca Kalan Hüdayçi komutasında 1.000 kişilik birlik²⁹⁰ 1864 yılının şubat ayında Doğu Türkistan'a ulaştı. Hemen Buzuruk Hoca Han olarak ilan edildi. Yakup Bey ise ordu kumandanı oldu.²⁹¹ Sıddık Bey de Buzuruk Han'dan siyasi görev almaya çalıştı. Ancak Yakup Bey buna karşı oldu. Çünkü Yakup Bey Sıddık Bey'i kendisine rakip birisi olarak görüyordu. Sıddık Bey Emir-i Leşker Alimkul'a elçi göndererek Yakup Bey ile yaşananları anlattı. Ancak Emir-i Leşker Alimkul Sıddık Bey'in şikayetlerini cevapsız bıraktı. Çünkü Yakup Bey sık sık Emir-i Leşker Alimkul'a elçi göndererek onu Çinliler ile yapılan başarılı mücadelelerden haberdar ediyordu. Hatta o kendi başarısını kanıtlamak için Çinlilerden ganimet olarak alınan paraları Emir-i Leşker Alimkul'a göndermişti. Mirzoolim Muşrif'in yazdıklarına göre Emir-i Leşker Alimkul Yakup Bey'in gönderdiği paraların tamamını askerlerine dağıttı.²⁹² Bundan amaç Hokand askerlerinin moralini yükseltmek ve Ruslara karşı mücadeleye devam etmekte.

Yakup Bey, Sıddık Bey meselesini hallettikten sonra asker toplayarak ordu kurmaya girişti. Emir-i Leşker Alimkul'un göndermiş olduğu 400 atlı asker Yakup Bey'in yeni ordusunun çekirdeğini oluşturuyordu. Yakup Bey Kaşgar ve civarından topladığı birkaç bin askeri eğiterek komşu kale ve şehirlere saldırmaya başladı. Doğu Türkistan'daki Yenihisar şehrini kendi tasarrufuna alan Yakup Bey hediyeler ile beraber yine Emir-i Leşker Alimkul'a kendi elçilerini gönderdi. Yakup Bey'in gönderdiği hediyelerin arasında 9 Çinli kızın olduğu da bilinmektedir. Nitekim Yakup Bey'in gönderdiği elçiler Emir-i Leşker Alimkul ile görüşemedi. Çünkü 9 Mayıs 1865'te Emir-i Leşker Alimkul Taşkent muharebesinde Ruslar tarafından öldürülmüştü.²⁹³

²⁸⁹ Muhammad Yunus Tayip, *Tarih-i Alimkuli Amirlaşkar*, Yay. Haz. Ş. Vohidov, Şark Yulduzi Dergisi, sy. 2, Taşkent 1996, s. 219.

²⁹⁰ Kaynaklarda Buzuruk Hoca ile beraber Doğu Türkistan'a gelen birlik sayısı hakkında çeşitli bilgiler vardır. Örneğin bazı kaynaklarda Buzuruk Hoca ve Yakup Bey ile beraber 50 atlı asker, bazılarında ise 400 veya 500 atlı asker olduğu kaydedilmiştir. Bkz: A. N. Kuropatkin, *a.g.e.*, 2016, s. 197.

²⁹¹ Baymirza Hayit, *a.g.e.*, 1995, s. 144-145.

²⁹² Mirzoolim Muşrif, *a.g.e.*, 1995, s. 75.

²⁹³ A. N. Kuropatkin, *a.g.e.*, 2016, s. 199.

Emir-i Leşker Alimkul öldükten sonra Buhara Emirinin yardımıyla Hüdayar Han tekrar Hokand yönetimini ele geçirdi. Emir-i Leşker Alimkul'un tarafını tutanlardan Katta Han Töre, Küçük Han Töre, Veli Han Töre, İsrail Han Töre, Muhammed Rahim Han Töre, Hekim Han Töre, Muhammad Yunus Tayip, Ziyauddin Mahdum Mirza Rahimcan Taşkendi, Mirza Muhammed Koşbegi, Mirza Ahmed Koşbegi, Muhammad Nazar Koşbegi, Kadir Kulu Bey, Hüdaykulu Bey, Ömer Kul Bahadırbaşı, Mir Baba Dadhah, Turdukul Dadhah, Baki Bek Dadhah, Bek Muhammed Kurçi, Taş Dadhah, Taşbay Dadhah, Nişanbay Mirza, Muhammed Diyar, Afgan Camadar Dadhah, Kemaleddin Defterdar, Hayır Muhammed Topçudat, Hamdan Pansad, Kuş Pervaneci, Kabil Bek Dadhah, Bohçe Berdar ve Şir Muhammed Mirza kendi emiri altındaki askerler ile beraber (askerlerin sayısı 7.000'den fazlaydı) Hüdayar Han'dan kaçarak Doğu Türkistan'a geldi. Cenname adlı esere göre Bek Muhammed Kıpçak ve Mirza Ahmet ile beraber Hüdayar Han'dan kaçarak Doğu Türkistan'a 32.000'den fazla Kıpçak askeri gelmişti. Bu askerlerin hepsi iyi silahlanmış olup kendi topları da vardı.²⁹⁴

Hokand'dan gelen Kırgız ve Kıpçak askerleri Yakup Bey'in gücüne güç kattı. Örneğin Emir-i Leşker Alimkul'un oğlu Şir Muhammed Mirza Yakup Bek Badavlat'ın güvenini kazanarak Pansad unvanını aldı ve Çinlilere karşı mücadeleye katıldı. Şir Muhammed Mirza askerî alanda babası gibi çok yetenekli olduğu için 1877'de Kaşgar yöneticisi Hâkim Han Töre tarafından Emir-i Leşker olarak ilan edildi. Kaşgar askerlerinin baş komutanı olan Şir Muhammed Mirza bütün gücüyle Çinlileri durdurmaya çalıştı. Ancak iki taraf arasındaki güç dengesi eşit değildi. Buna ek olarak Doğu Türkistanlılar arasında da düşmana karşı birlik ve beraberlik yoktu. Sonuç itibariyle Çinliler Doğu Türkistan'ı 16 Mart 1878'de tamamen işgal etti. Bu olayın ardından Şir Muhammed Mirza Doğu Türkistan'ı terk ederek Fergana'ya geri dönmek zorunda kaldı.²⁹⁵

²⁹⁴ Feyzullah Uygur, a.g.e. 2019, s. 157-158; Z. Kamalova, a.g.t., 2019, s. 181.

²⁹⁵ The life of A'limkul, a.g.e., 2003, s. 17; Mehmet Saray, a.g.e., 1994, s. 114.

SONUÇ

1709 yılında kurulan Hokand Hanlığı'nın sınırları ilk başlarda Fergana vadisini bile kapsamıyordu. Nitekim 1898 yılında iktidara gelen Alim Han zamanında Angren, Çimkent, Sayram, Taşkent, Karategin, Darvaz ve Bedeşan'ın Hokand Hanlığı'na dahil edilmesiyle hanlığın sınırları genişledi. Alim Han'dan sonra iktidara gelen Ömer Han zamanında ise göçebe halkların yoğun olarak yaşadığı Deşt-i Kıpçak ve Kırgız topraklarının büyük bir kısmı zapt edildi ve o topraklarda Akmescit, Evliya-Ata, Pişpek, Tokmak gibi kale ve istihkamların inşası tamamlandı. Böylece Hokand Hanlığı Türkistan'daki en güçlü devletlerinden birine dönüştü.

Alim Han ve Ömer Han zamanında hız alan yayılma politikaları sonucunda büyük ölçüde Kazak, Kırgız ve Kıpçaklar Hokand Hanlığı'na dahil edildi. Ancak Hokand Hanlığı yöneticileri Sartlar ile göçebe halklara eşit davranmadı. Siyasi, askerî ve dinî görevler genel olarak Sartlara verildi. Buna ilaveten göçebe halklardan alınan vergi miktarları da yüksekti. Hokand Hanlığı döneminde yaşayan tarihçilerden Avaz Muhammad Attor'un aktardığı bilgilere göre vergileri ödeyemeyen göçebe halk kendi çocuklarını satarak vergileri öder duruma düştü.

Hokand Hanlığı yöneticilerinin yayılma politikası sırasında göçebe halklara aşırı şiddet uygulandı. Örneğin Ömer Han Deşt-i Kıpçak seferi sırasında ahaliyi acımasızca yağmaladı. Bu durum karşısında insanların elinde bir paçavranın bile kalmadığı dönemin kaynaklarında kaydedilir. Zor durumda kalan Kazaklar bağımsızlığına kavuşmak için isyan girişimine başvurdu. Ancak Ömer Han tekrar Deşt-i Kıpçak seferine çıktı ve Kazak isyanlarını acımasız bir şekilde bastırdı. Bu arada Kazaklar ile aynı kaderi Kırgızlar da yaşamaktaydı. 1821 yılında Hokand ordusu Kırgızların üzerine yürüdü. Hokand ordusuna karşılık gösterenler yaşlı, kadın ve çocuk demeden öldürüldü. Kırgızların malvarlıklarına ise el konuldu. Hokand yöneticilerinin bu gibi insanlık dışı davranışları Hokand Hanlığı'nın son bulduğu 1876 yılına kadar devam etti.

Kazak, Kırgız ve Kıpçaklar Hokand Hanlığı'nın boyunduruğundan kurtulmak için sık sık isyan girişimine başvuruyordu. Nitekim göçebe Kazak, Kırgız ve Kıpçaklara kıyasen Hokand Hanlığı'nın düzenli ordusu vardı ve silahları da oldukça iyiydi. Bu yüzden göçebe halkların isyanları kısa sürede bastırılıyordu. Hokand yöneticileri kendi halkına gözdağı vermek için isyana katılanların mal ve mülklerini müsadere ederek en ağır bir

şekilde cezalandırıyordu. Hokand yöneticilerinin kendi halkına yaptığı bu zulümlerine yabancı seyyahlar da şahit olmuştur. Örneğin Amerikalı E. Schuler Hokand Hanlığı'na (Hanlığın son dönemlerinde) uğrarken merkezi pazarda 500 isyancının insanların göz önünde acımasız bir şekilde katledildiğini yazmıştır.

1841 yılında Hokand Hanlığı Buhara Emirliği tarafından işgal edilirken Hokand Hanlığı'nda yaşayan göçebe halklar (ayrıca Kırgızlar ile Kıpçaklar) Buharalılara karşı halk ayaklanmalarına öncülük etti. Buharalıları Hokand Hanlığı hudutlarından geri çekilmeye mecbur eden Kırgız ve Kıpçaklar uzun yıllardır hakimiyetten kendi payını alamadıkları için Hokand Hanlığı'nın yönetimine tamamen el koydu. Ancak göçebe halkların Hanlıktaki üstünlüğü uzun sürmedi. Göçebe halkların liderleri kendi aralarında iç çatışmaya girerken Sartlar bundan yararlanarak tekrar hakimiyeti ele geçirdi. Sartlar göçebeleri cezalandırmak için Kıpçak kısımlarına başladı. 1852-1853 yılları arasında devam eden bu kısımlar sırasında 20.000'den fazla Kıpçak asıllı insanı katledildi.

Hokand Hanlığı'nı oluşturan boy ve etnik gruplar kendi aralarında daha çok söz sahibi olmak için sürekli mücadele içerisindeydi. Hanlıktaki bu durumdan yararlanan Ruslar adım adım Hokand Hanlığı'nın kale ve istihkamlarını işgal ederek Türkistan'ın iç kısımlarına ilerledi. Diğer yandan yönetici hanedan üyeleri arasında bitmek bilmeyen taht kavgaları hamlığı yıpratın en büyük etken oldu. Taht kavgaları ve iç isyanlar ile uğraşın Hokand Hanlığı yöneticileri halkı birleştirerek düşmana karşı mücadele edemedi. Hanlıktaki bu siyasi krizler Emir-i Leşker Alimkul gibi asker adamlarının hanlık yönetimini kendi eline almasına zemin hazırladı.

İçki ve eğlenceye tamamen kendisini kaptıran Hüdayar Han 1858 yılından halk ayaklanmaları sonucunda tahttan indirildi ve o kaçarak Buhara'ya sığındı. Hüdayar Han'ın yerine ise Kırgız ve Kıpçakların desteğiyle Malla Han geçti. Ancak Malla Han'ın iktidarı da uzun sürmedi ve 1862 yılında öldürüldü. Bu olayın ardından hanlıkta tekrar taht kavgaları baş gösterdi. Kırgız ve Kıpçaklar Şahmurat Han'ı destekledi. Nitekim Buhara'ya sığınan Hüdayar Han ülkesine geri döndü. O Buhara emiri ve Taşkent yöneticisi Kanatşah'ın desteğiyle tekrar tahta geçmeye muvaffak oldu.

Malla Han döneminde siyasi kariyerine başlayan Emir-i Leşker Alimkul soydaşları ile beraber Hüdayar Han'ın iktidarını tanımadı. O Kırgız ve Kıpçak boylarının neredeyse tamamını yanına çekmeyi başardı. Hüdayar Han'ın ordusu ile Kırgız ve Kıpçaklar Asaka

mevziinde karşı karşıya geldi. Bu savaşta Hüdayar Han'ın ordusu tekrar toparlanamayacak bir şekilde darbe aldı. Hüdayar Han son çare olarak Buhara'dan yardım talebinde bulunma kararı aldı. Nitekim Buhara ve Hokand Hanlığı'nın birleşmişmiş askerleri bile Kırgız ve Kıpçaklar ile baş edemedi. Yarmazar'da yapılan savaşı Molla Alimkul kazandı. Buhara Emiri Muzaffer bu yenilgiden sonra yanına Hüdayar Han'ı alarak Hokand Hanlığını terk etti. Böylece Hokand Hanlığı tamamen Emir-i Leşker Alimkul'un tasarrufuna geçmiş oldu.

Emir-i Leşker Alimkul genç yaştaki Sultan Seyyid'i iktidara getirerek onun naibi oldu. Sultan Seyyid tahta geçtikten sonra naibi Alimkul'a "Emir-i Leşker" unvanına ek olarak emirler emiri, baş vezir anlamını ifade eden "Emir-ul umara" unvanını da verdi. Emir-i Leşker Alimkul kendisine verilen etkileri kullanarak ilk önce Türkistan'ın iç kısımlarına ilerleyen Rusları durdurmaya çalıştı. Bu uğurda Osmanlı, İngiltere, Fransa ve Çin gibi büyük devletler ile diplomatik ilişkileri yola koyarak o devletlerden askeri destek almayı amaçladı. Diğer yandan Hüdayar Han zamanında yürütülen yanlış politikalar sonucunda Rusların safına geçmeye başlayan Kazak, Kırgız ve Kıpçakların gönlünü almayı da hedefledi. Ancak hanlığı oluşturan boy ve etnik gruplar arasındaki bitmek bilmeyen rekabet ve mücadeleler Emir-i Leşker Alimkul'un bu planlarının gerçekleşmesinin önüne geçti.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Ahincanov, Sercan M. *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019
- Ahmedov, B. A. *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, Nauka Yayınları, Moskova 1965
- Aka, İsmail. *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991
- Alimbaev, C. B. *Kokon Handığı cana Nüzüp Minbaşı*, Turar Yayınları, Bişkek 2015
- Askarov, A. *Uzbek Halkining Etnogenezi va Etnik Tarihi*, Taşkent 2007
- Attor, Avaz Muhammad. *Tarihi Cahonnamoyi*, Yay. Haz. Ş. Vohidov, Şark Yulduzi Dergisi, sy. 8, Taşkent 1991
- Bababekov, H. N. *İstoriya Kokanda*, Fan Yayınları, Taşkent 2006
- Bababekov, H. N. *Narodniye Dvijeniya v Kokandskom Hanstve i ih Sosialno-Ekonomiçeskiye i Politiçeskiye Predposilki (XVIII-XIX VV.)*, Uzbekskoy SSR Fan Yayınları, Taşkent 1990
- Babacanov, B. *Kokandskoe Hanstvo: Vlast, Politika, Religiya*, Yangi Naşr Yayınları, Tokyo-Taşkent 2010
- Barthold, V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan Yayınları 1981
- Barthold, V.V. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yay. Haz. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman ve Dr. Afşar İsmail Aka, Kültür Yayınları, Ankara 1975
- Bartold, V. V. *Obşıye Raboti po İstorii Sredney Azii/ Raboti po İstorii Kavkaza i Vostoçnoy Evropı*, Vostoçniy Literatura Yayınları, Moskova 1963
- Bartold, V. V. *Orta Asya; Tarih ve Uygarlık*, Rusçadan çeviren D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010
- Bartold, V. V. *Soçineniya, Tom II, C. 2, Raboti po Otdelnum Problemam İstorii Sredney Azii*, Nauka Yayınları, Moskova 1964
- Bernştam, A. N. *Drevnyaya Fergana (Nauçno-populyarniy oçerk)*, Taşkent 1951
- Beysembiev, T. K. *Kokandskaya İstoriografiya: İssledovaniye po İstoçnikovedeniyu Sredney Azii XVIII-XIX Vekov*, Almatı 2009
- Beysembiev, T. K. *Tarihi Şahruhi kak İstoriçeskiy İstoçnik*, Nauka Yayınları, Alma-Ata 1987

- Bulduk, Üçler. *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2006
- Dcamgerçinov, B. *Oçerki Politiçeskoy İstorii Kirgizii XIX Veka*, Kırgızistan Yayınları, Frunze 1966
- Dcamgerçinov, B. *Prisoedinenie Kirgizii k Rossii*, Sosyalno-Ekonomiçeskoy Literatürü Yayınları, Moskova 1959
- Demir, Necati. *Ebulgâzi Bahadır Han-Şecere-i Türk Türkün Soy Kütüğü*, Altınordu yayınları 2020
- Gökbel, Ahmet. *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)*, Ötüken Neşriyat A.Ş. İstanbul 2000
- Grousset, Rene. *Bozkır İmparatorluğu; Atilla, Cengiz Han, Timur*, Çeviren Dr. M. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006
- Hasanov, A. H. *Narodniye Dvijeniya v Kirgizii v Period Kokandskogo Hanstva*, Nauka Yayınları, Moskova 1977
- Hayit, Baymirza. *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995
- İbrat, İshokhon Töre. *Tarihi Fargona*, Yay. haz. Ulugbek Dolimov, Nurboy Cabborov, Manaviyat Yayınları, Taşkent 2005
- İsakov, A. *Kırgız Moğol İlişkileri (IX. XV. yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017
- İvanov, P. P. *Oçerki po İstorii Sredney Azii*, Vostoçnoy Literatürü Yayınları, Moskova 1958
- Kalkan, Mustafa. *Kırgızlar ve Kazaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2006
- Karmışeva, B. H. *Oçerki Etniçeskoy İstorii Yujnih Rayonov Tacikistana i Uzbekistana (Po Etnografiçeskim Dannım)*, Nauka Yayınları, Moskva 1976
- Kıldıroğlu, Mehmet. *Kırgızlar ve Kıpçaklar (IX. asrın ikinci yarısından XVI. asra kadar Kırgızlar ve Kıpçakların etno-siyasi ilişkileri)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013
- Koç, Dinçer. *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür & Yayıncılık, İstanbul 2015
- Korkmaz, Asım. *Kuman Kıpçaklar*, Ötüken Neşriyat A. Ş. İstanbul 2019
- Kuropatkin, A. N. *Asya'nın Kalbi Doğu Türkistan*, Yay. Haz. Feyzullah Uygur, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2016
- Kürkçüoğlu, Erol. *Türklerin Siyasi Tarihi (MÖ III.-M. S. XII)*, Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti. İstanbul 2019

- Mirza Alim ibn Mirza Rahim Taşkendî, *Ansob As-Salatin va Tavarih-Al-Havakin*, Yay. Haz. Ş. Vohidov, A. Erkinov, Taşkent 2007
- Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, Yay. Haz. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006
- Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *Tarih-i Turkiston*, Yay. Haz. Ş. Vohidov, R. Halikova, Yangi Asr Avlodi Yayınları, Taşkent 2009
- Mirzoolim Muşrif, *Ansob us-Salotin va Tavorih ul-Havokin (Kukon Honligi Tarihi)*, Yayına Haz. Akbar Matgoziyev, Muhabbat Usmonova, Taşkent 1995
- Muhammad Yunus Tayip, *Tarih-i Alimkuli Amirlaşkar*, Yay. Haz. Ş. Vohidov, Şark Yulduzi Dergisi, sy. 2, Taşkent 1996
- Mulla Muhammad Yunus Djan Shighavul Dadkhah Tashkandi, *The life of A'limqul a Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia*, Edited and Translated by Timur K. Beisembiev, Routledge Curzon Yay. London and New York 2003
- Nabiyev, R. N. *İz İstorii Kokandskogo Hanstva (Feodalnoye Hozyaystvo Hüdayar-Hana)*, Uzbekskey SSR Fan Yayınları, Taşkent 1973
- Nalivkin, V. İ. *Kratkaya İstoria Kokandskogo Hanstva*, İmparatorluk Üniversitesi Yayınları, Kazan 1886
- Ploskih, B. M. *Kirgizi i Kokandskoe Hanstvo*, İlim Yayınları, Frunze 1977
- Roux, Jean-Paul. *Orta Asya; Tarih ve Uygarlık*, Çeviren Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi 2001
- Saray, Mehmet. *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (I) (Başlangıçtan 1878'e kadar)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997
- Saray, Mehmet. *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994
- Sultanov, U. A. *Muhammad Salihhuca va Uning Tarihi Cadidayi Toşkand Asari*, Taşkent 2009
- Şaniyazov, K. Ş. *K Etniçeskoy İstorii Uzbekskeyo Naroda (İstoriko-Etnografiçeskoe İsledovaniye na Materialah Kipçakskogo Komponenta)*, Taşkent 1974
- Şaniyazov, K. *Uzbek Halkining Şakllaniş Carayoni*, Taşkent 2001
- Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.
- Usenbaev, K. *Narodniye Dvijeniya Sredney Azii v XIX Veke (Po Materialam Kirgızstana)*, Bişkek-Oş 1998

Usenbaev, K. *Obşestvenno Ekonomičeskiye Otnoşeniya Kirgizov v Period Gospodstva Kokandskogo Hanstva*, Akademia Nauk Kirgizkoy SSR Yayınları, Frunze 1961

Uygur, Feyzullah. *Doğu Türkistan'ın Hazin Yılları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019

Ziyabiddin Maksım Mahzuni, *Fergana Handarının Tarihi*, Farsçadan Kırgızca'ya aktaranlar: Moldo Sabır ve O. Sooron Sopyu, Turar Yayınevi, Bişkek 2007

Ziyayev, H. *Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele*, Çeviren Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007

Tezler

Kamalova, Z. *Hüdayar Han Döneminde Hokand Hanlığı (1845-1875)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2019

Şen, Hüseyin. *Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Hanlığı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2020

Şengül, Semina. *Muhammed Hakîm Han'ın Müntehabü't Tevârih'i Işığında Hokand Hanlığı ile Buhara Emîrliği Arasındaki Alan Hâkimiyeti Mücadelesi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bişkek 2020

Tagaev, M. *Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2017

Türkmen, İlker. *XIX. Yüzyılda Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Nevşehir 2019

Elektronik Kaynaklar

<https://kyrgyztoday.org/archives/305376> (Erişim Tarihi: 15.08.2023)

<https://static.akipress.org/127/.storage/usernews/images/history/2016/70aae0e2c95f53dff67e44462ca4e2f.png> (Erişim Tarihi: 15.08.2023)

<https://www.loc.gov/pictures/phpdata/pageturner.php?type=&agg=ppmsca&item=09951&seq=32> (Erişim Tarihi: 15.08.2023)

<https://www.loc.gov/pictures/phpdata/pageturner.php?type=&agg=ppmsca&item=09951&seq=31> (Erişim Tarihi: 15.08.2023)

<https://www.loc.gov/pictures/resource/ppmsca.15143/> (Erişim Tarihi: 15.08.2023)

<https://www.loc.gov/pictures/resource/ppmsca.15122/> (Erişim Tarihi: 15.08.2023)

<https://www.loc.gov/pictures/resource/ppmsca.15144/> (Erişim Tarihi: 15.08.2023)

<https://www.loc.gov/pictures/resource/ppmsca.15170/> (Erişim Tarihi: 15.08.2023)

EK

Ek 1: Hüdayar Han

Kaynak: <https://www.loc.gov/pictures/phpdata/pageturner.php?type=&agg=ppmsca&item=09951&seq=32>
Erişim Tarihi: 15.08.2023

Ek 2: Nasreddin Bek Hüdayar Han oğlu

Kaynak:

<https://www.loc.gov/pictures/phpdata/pageturner.php?type=&agg=ppmsca&item=09951&seq=31> Erişim Tarihi: 15.08.2023

Ek 3: Emir-i Leşker Alimkul'un oğlu Şir Muhammed Mirza ailesi ile beraber.

Kaynak:

<https://static.akipress.org/127/.storage/usernews/images/history/2016/8e4e7e74ef74b1d0cb04a39bf6d2ff0e.JPG> Erişim Tarihi: 15.08.2023

Ek 4: Taşkent Kalesi

Kaynak: <https://www.loc.gov/pictures/resource/ppmsca.15143/> Erişim Tarihi:15.08.2023

Ek 5: imkent Kalesi

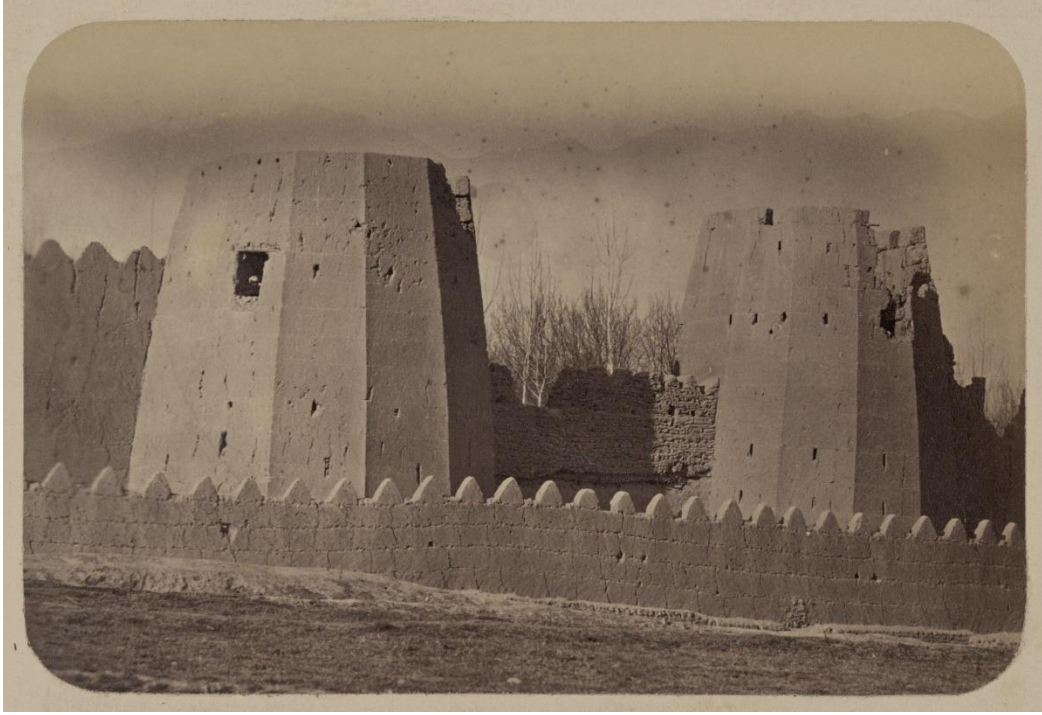
Kaynak: <https://www.loc.gov/pictures/resource/ppmsca.15122/> Erişim Tarihi: 15.08.2023

Ek 6: Evliya-Ata Kalesi

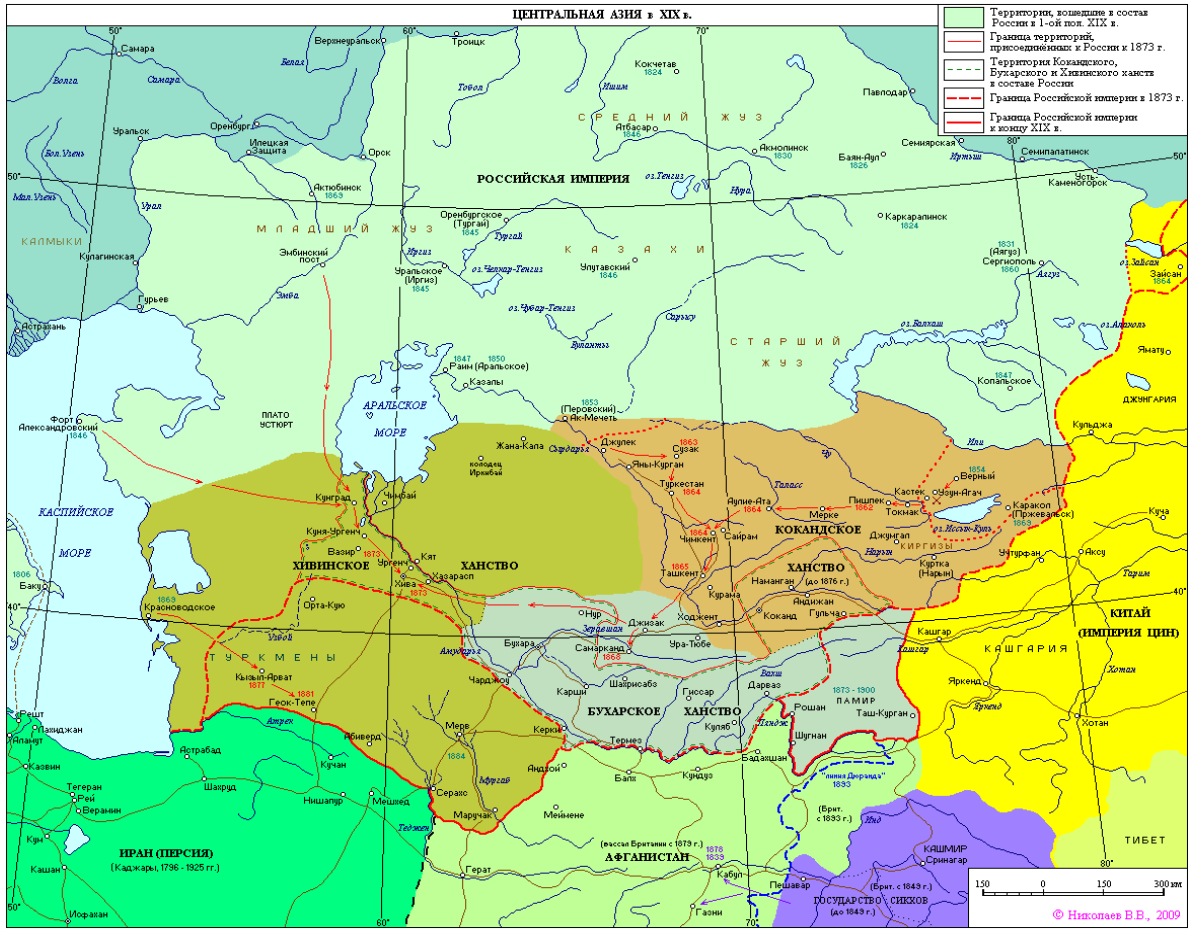
Kaynak: <https://www.loc.gov/pictures/resource/ppmsca.15144/> Erişim Tarihi:15.08.2023

Ek 7: Hocent Kalesi

Kaynak: <https://www.loc.gov/pictures/resource/ppmsca.15170/> Erişim Tarihi:15.08.2023

Ek 8: Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları'nın Haritası

Kaynak:

<https://static.akipress.org/127/.storage/usernews/images/history/2016/70aae0e2c95f53dff67e44462ca4e2f.png> Erişim Tarihi:15.08.2023

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Bazarbai ULUKBEK UULU	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Yusuf Balasagun Kırgız Millî Üniversitesi
Fakülte	Tarih ve Bölgesel Çalışmalar
Bölümü	Tarih
Makale ve Bildiriler	
1. Bazarbai Ulukbek Uulu, “Özbeklerin Ulusal Oluşum Tarihi”, <i>Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi</i> , c: 8/2, Eylül 2023, DOI: 10.24186/vakanuvis.1313640.	